

UDK 930:82-343(497.5 Zadar)“1035”
929:235.3(497.5 Zadar)
Primljeno: 4. listopada 2011.
Prihvaćeno: 24. listopada 2011.
Izvorni znanstveni rad

Gdje žive Mirmidonce? Prilog raspravi o značenju pojmova *Mirmidones* i *Marab* u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana*

Trpimir Vedriš
Zavod za hrvatsku povijest - Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb
Republika Hrvatska
E-adresa: tvedris@ffzg.hr

U članku autor raspravlja o pojmovima Mirmidones i Marab koji se spominju u tekstu *Translatio beati Grisogoni*, srednjovjekovnoj hagiografskoj legendi iza Zadra. Ukazujući na podudarnosti među ranosrednjovjekovnim bizantskim i zapadnim izvorima koji spominju pokrajinu i/ili grad Moravu na području današnje sjeverne Srbije, razmatra se mogućnost prema kojoj bi spomen Mirmidona i Morave u zadarskoj legendi mogao biti zamučeni odraz ranosrednjovjekovnoga društvenog pamćenja vezanog uz tu Moravu.

Ključne riječi: Mirmidonce, Morava, rani srednji vijek, Zadar, hagiografija, sv. Krševan, Podunavlje, crkvena organizacija, Bugari

Problem identiteta zagonetnih *Mirmidones*, koji su (prema svjedočanstvu iz 1035. godine) s Hrvatima trebali sudjelovati u pobuni vojvode Istre i Karintije Adalberona, jedna je od „manjih“ tema koje su se dotaknuli rijetki istraživači hrvatske

* Jezgra ovoga teksta predstavljena je pod naslovom „Tko su Mirmidonce hrvatskoga ranog srednjovjekovlja?“ na skupu *Miho Barada (1889. - 1957.): Znanstveni skup povodom 50. godišnjice smrti* održanome u Hrvatskome institutu za povijest u Zagrebu 20. studenoga 2007. godine. Izvorni je tekst u međuvremenu znatno proširen te u mnogome izmijenjen. Zahvalan sam kolegama i prijateljima koji su ga pročitali prije objavljivanja. Zahvaljujući njihovim primjedbama tekst je očišćen od niza pogrešaka te obogaćen poticajnim opažanjima.

ranosrednjovjekovne povijesti. Vrijedan pomak u gotovo stoljetnoj raspravi o tome treba li u tim „Mirmidoncima“ vidjeti Slovence, Mađare, Čehe ili Bugare učinio je S. Antoljak povezavši tumačenje spomenutoga pisma s raščlambom srednjovjekovne zadarske legende o prijenosu moći sv. Krševana. Cilj je ovoga rada - uzimajući u obzir rezultate dosadašnje rasprave na temelju dosad donekle zanemarenih izvora - ponovno razmotriti moguće značenje pojmova *Mirmidones* i *provincia Marab* u toj zadarskoj legendi. Ne priklanjajući se a priori ni jednome od dosad iznesenih tumačenja, spomen Mirmidona i pokrajine Morave nastoji se rasvijetliti u kontekstu slabije poznate epizode iz ranosrednjovjekovne povijesti srednjega Podunavlja. Ukazujući na podudarnosti među ranosrednjovjekovnim bizantskim i zapadnim izvorima koji spominju pokrajinu i/ili grad Moravu na području današnje sjeverne Srbije, razmatra se mogućnost prema kojoj bi spomen Mirmidona i Morave u zadarskoj legendi mogao biti zamučeni odraz ranosrednjovjekovnoga društvenog pamćenja vezanog uz tu Moravu. Na tragu te pretpostavke dotiče se i šira problematika ranosrednjovjekovne geografije, to jest podsjeća na povijesni kontekst dodira zapadnih bugarskih područja, Hrvatske Kneževine i dalmatinskih gradova u ranome srednjem vijeku.

1. *Cruvvati et Mirmidones*

Među brojnim „manjim“, moglo bi se reći i sporednim, temama iz hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti u hrvatskoj se historiografiji druge polovice 19. stoljeća pojavilo i pitanje tumačenja pojma *Mirmidones* spomenutih uz Hrvate u dokumentu iz prve polovice 11. stoljeća. Pismo koje je sastavio nepoznati svećenik sačuvano je u rukopisu iz 12. stoljeća u Vatikanu. U tome nedatiranom pismu sastavljenome, čini se, 1035. godine i upućenome wormskom biskupu Azekonu nepoznati je autor zabilježio da se Adalberon, vojvoda Istre i Karintije (oko 980. – 1039.) „spremao oduprijeti kraljevskoj moći, uzdajući se u Hrvate i Mirmidonce“.¹ Zavjera je bila otkrivena i Adalberon je 1035. godine svrgnut te je nekoliko godina kasnije umro u progonstvu. Ne želeći se zadržavati na okolnostima Adalberonove neuspjele pobune,² pozornost ću najprije usmjeriti

¹ *Ergo dicunt ipsum Adalberonem confisum Cruvvatis et Mirmidonibus, regiae potestati velle resistere.* Širi ulomak teksta u: Franjo Rački, ed. *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, MSHSM 7, (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1877.), 438. (dalje: Rački, *Documenta*); Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije, dio I., čest 1.* (Zagreb: Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, 1914.), 227. (dalje: Šišić, *Priručnik*). Za različito datiranje te nešto opširniji opis okolnosti nastanka pisma vidi: Stjepan Antoljak, „Još nešto o ‘Cruvvatis et Mirmidonibus’“, *Годишнен зборник филозофског факултета на Универзитетот – Скопје* 19 (1967): 142. (dalje: Antoljak, „Još nešto“).

² Usp. Šišić, *Priručnik*, 225-227.; Antoljak, „Još nešto“, 149-151.

dosadašnjim pokušajima odgonetavanja identiteta zagonetnih Mirmidonaca u domaćoj historiografiji.³

Tko su, dakle, bili ti nepoznati hrvatski saveznici iz ranoga 11. stoljeća? Stariji su priređivači navedenoga pisma, oslanjajući se na mišljenje prethodnika, uglavnom smatrali da se pod imenom Mirmidonaca kriju „Slovinci“.⁴ Za F. Račkoga Mirmidanci su neupitno Slovinci (doslovno *Windeni*)⁵ ili, nešto kasnije, „Slovinci iz Karintije“ (*Sloveni Carinthiae*).⁶ Isto je mišljenje dijelio i F. Kos.⁷ V. Klaića je povezivanje Hrvata i Mirmidonaca potaknulo na zaključak da se pod Hrvatima ima podrazumijevati „Hrvate iz karantanske župe Hrvati“ (*pagus Chroati*), dok bi Mirmidanci za njega također bili Slovinci.⁸ F. Šišić je, odstupivši od mišljenja svojih prethodnika, smatrao da izraz *Cruvvati et Mirmidones* treba prevesti kao „hrabri vojnici Hrvati“.⁹ Donekle u sjeni prevladavajućega mišljenja pojavile su se i pretpostavke da se pod Mirmidoncima kriju Srbi¹⁰ te usamljeno mišljenje Lj. Hauptmanna da se radi o Bugarima.¹¹

Nasuprot dotadašnjim tumačenjima M. Barada je, čini se prvi, iznio mišljenje da se pod imenom Mirmidonaca kriju Mađari koji su, kao saveznici vojvode Adalberona, s Hrvatima trebali sudjelovati u pobuni protiv cara Konrada.¹² Smatrajući da *Cruvvati* mogu biti jedino Hrvati iz „novoosnovane hrvatske oblasti između Drave i Gvozda“, Barada je odbacio i dotada prihvaćeno mišljenje da se iza imena *Cruvvati* kriju Hrvati iz Hrvatskoga Kraljevstva. Iako je tome problemu posvetio tek nekoliko redaka, njegova je argumentacija očito ostavila snažan dojam na iduću generaciju povjesničara te su njegovo mišljenje kao mjerodavno

³ Za detaljniji prikaz (do 1967.) vidi: Antoljak, „Još nešto“, 141.-147.

⁴ Rački, *Documenta*, 438., Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, knj. III. (Ljubljana: Leonova družba, 1911.), 63. (dalje: Kos, *Gradivo*); Šišić, *Priručnik*, 227.

⁵ Franjo Rački, *Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku*, Posebna izdanja SAN LXXXVII/38 (Beograd: SANU, 1931.), 145-146, 168. (prema Antoljak, „Još nešto“, 143.).

⁶ Rački, *Documenta*, 438-439, bilj. 6.

⁷ Kos, *Gradivo*, 65, bilj.1, xxxi.; isti, „Krajevna imena u starih listinah“, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 18/3 (1908): 88-89. (prema Antoljak, „Još nešto“, 143.).

⁸ Vjekoslav Klaić, „Dva slovenska učenjaka o starijoj historiji Hrvata do 1102.“ *Zbornik kralja Tomislava*. Posebna djela JAZU, knj. XVII (Zagreb: JAZU, 1925.), 209. (prema Antoljak, „Još nešto“, 143.).

⁹ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (pretisak izdanja iz 1925.) (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.), 491-492.

¹⁰ Панта Срећковић, „Узроци српско-византиског ратовања 1073-4“, *Летопис матице српске* 129 (1882): 46-47. (prema: Antoljak, „Još nešto“, 143.).

¹¹ Ljudmil Hauptmann, „Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije“, *Zbornik kralja Tomislava*, Posebna djela JAZU, knj. XVII (Zagreb: JAZU, 1925.), 184-185.

¹² Miho Barada, „Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* L (1932): 169. (dalje: Barada, „Dinastičko pitanje“).

prihvatili M. Kos¹³ i B. Grafenauer¹⁴ te, konačno, bez temeljitijega obrazloženja i N. Klaić.¹⁵

Baradino tumačenje je, u kontekstu hrvatske historiografije, doveo u pitanje tek S. Antoljak četrdesetak godina nakon objavljivanja navedenoga članka upozoravajući prije svega na činjenicu da se Mađari u bizantskim izvorima „nikad ne nazivaju Mirmidoncima“.¹⁶ Antoljak je tom prilikom u raspravu uveo i drugi izvor, domaće provenijencije, u kojemu se, iako neizravno, također spominju Mirmidonci odnosno „starješina Mirmidon“ (*senior Mirmidones*). Upućujući na činjenicu da Mirmidon - u čiju su zemlju, prema zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana, odbjegli kradljivci svečeve ruke - živi u „pokrajini Marab“ (*provincia Marab*), Antoljak je Mirmidonce povezo s ranosrednjovjekovnom Moravom. Podsjećajući na niz povijesnih podudarnosti, zaključio je da se radi o „Moravcima, tj. Česima“.¹⁷ Bez obzira na upitnost njegova konačnog zaključka Antoljak je, povezavši Mirmidonce iz navedenoga pisma sa „zadarskim“ starcem Mirmidonom, učinio dragocjen „hermeneutički pomak“ u odgonetavanju problema identiteta ranosrednjovjekovnih Mirmidonaca. Time je ujedno i zadarska legenda, nakon višedesetljetnoga zaborava, ponovno našla svoje mjesto na stranicama znanstvene historiografije.

2. *Senex Mirmidones ... de provincia, que dicitur Marab*

Zanimljiva „povijest istraživanja“ odnosno, moglo bi se reći, i „povijest zaborava“ zadarske legende o otkriću sv. Krševana zaslužuje temeljitiji osvrt, no budući da problem rukopisne tradicije i sudbine te legende u domaćoj historiografiji temeljitije obrađujem na drugome mjestu¹⁸, ovdje ću podsjetiti tek na nekoliko osnovnih podataka o njezinoj povijesti.

¹³ Milko Kos, *Zgodovina Slovencev: od naselitve do reformacije* (Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.), 106.; isti, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana: Slovenska matica, 1955.), 172.

¹⁴ Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* II (Ljubljana, 1955.), 81. (prema: Antoljak, „Još nešto“, 146.).

¹⁵ Nada Klaić, „Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u 10. i 11. stoljeću“, *Slovo* 15-16 (1965.): 267.

¹⁶ Antoljak, „Još nešto“, 146ff. Mišljenje, doduše, ne mora biti u potpunosti točno jer upravo u razdoblju o kojemu je riječ (1034. - 1079.) bizantski kroničar Mihael Atalijat u svojoj *Povijesti* spominje Mirmidonce kao jedno od „skitskih plemena“ naseljenih sjeverno do Dunava. Vidi: *Michaelis Attaliothae Historia, Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (dalje: CSHB) 3, ed. W. Brunet de Presle - I. Bekker (Bonn: Weber, 1853.), 87, 13., o čemu *vide infra*.

¹⁷ Antoljak, „Još nešto“, 148.

¹⁸ Tekst pod radnim naslovom „*Jaderanorum namque ciuium accidit auribus*: nekoliko opažanja povodom otkrića zadarskog liturgijskog rukopisa *Cod. Lat. Iaderensis Filippi*“ namjeravam ubrzo prirediti za tisak (dalje: Vedriš, „*Jaderanorum*“).

Legendu sačuvanu u zadarskome srednjovjekovnom liturgijskom rukopisu pod imenom *Translatio beati Grisogoni* (dalje: *TBG*) poznavali su mnogi stariji povjesničari, no čini se da ju je prvi opisao tek V. Brunelli,¹⁹ a njezin latinski tekst objavio je Ć. Iveković.²⁰ Zasada nije poznato kako je rukopis iz samostana sv. Krševana dospio u privatnu biblioteku obitelji Filippi gdje ga je, vjerojatno oko 1900. godine, uočio V. Brunelli.²¹ U svakome slučaju, nakon što je Ć. Iveković legendu transkribirao, rukopis je (čini se tijekom ili neposredno nakon Drugoga svjetskog rata) bio odnesen iz Zadra. Nadnevak pisma sačuvanoga uz rukopis upućuje na to da se neko vrijeme mogao nalaziti u Trstu ili Veneciji. Konačno, nepoznatim putem, i pod zasad nepoznatim okolnostima, rukopis je dospio u London gdje je 1997. godine otkupljen i vraćen u Zadar.²² Konačno, rukopis se danas nalazi u samostanu sv. Marije gdje je signiran kao R-81 te nedavno nazvan *Cod. Lat. Iadrensis Filippi* (S. Mariae).²³

Vrlo važno pitanje starosti rukopisa (a time posredno i u njemu sačuvane legende) nije dosada riješeno te je u kontekstu ove rasprave jedini mogući put poći od sadržaja legende. S obzirom na to da je tekst legende objavljen, a sadržaj u nekoliko navrata temeljito prepričan ili u ulomcima preveden,²⁴ ovdje podsjećam tek na najuži kontekst spomena dvaju pojmova koji su predmet ove rasprave. Srednjovjekovni je zadarski hagiograf zabilježio, naime, zgodu u kojoj su „nadahnuti zlim duhom“ trojica zadarskih redovnika ukrala ruku sv. Krševana te pobjegla u zemlji Marab gdje su se namjeravali obogatiti na račun čudesa za koja su se nadali da će ih svečeva ruka proizvesti. Međutim, nakon što su prošle tri godine, na molbu njihova opata, Bog ih je udario strašnom bolešću (*plaga magna*). Tim „svetim prokletstvom“ nisu bila kažnjena tek trojica redovnika – dvojica su ubrzo umrli – nego je strašna bolest uskoro zahvatila i čitavu zemlju. Pitajući se o uzrocima takve Božje kazne, neimenovani su se domaćini okupili na vijećanje pod predsjed-

¹⁹ Vitaliano Brunelli, „S. Grisogono. La leggenda del Santo e la prima sua chiesa“, *Il Dalmata* 56-57 (15.-22. srpnja, 1891.) (dalje: Brunelli, „S. Grisogono“); isti, *Storia della città di Zara* (Venezia: Istituto veneto di arti grafiche, 1913.), 168-169.; 207-213. (dalje: Brunelli, *Storia*)

²⁰ Ćiril M. Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru, Hrvatska zadužbina iz X. stoljeća*, Djela JAZU 30 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1931.), 48-51. (dalje: Iveković, *Crkva i samostan*).

²¹ Brunelli, „S. Grisogono“ još ne spominje rukopis koji će u monografiji iz 1913. godine podrobnije opisati.

²² Flora Turner Vučetić, „Ne smijemo odustati od Seusova blaga (intervju)“, *Vijenac* 343 (26. travnja 2007): 3-4.

²³ Ivanka Petrović, „Latinska i glagoljska tradicija sv. Krizogona (Krševana) i sv. Anastazije u hrvatskoj hagiografiji srednjeg vijeka“, *Slovo* 56-57 (2006-2007): 459. (dalje: Petrović, „Latinska i glagoljska tradicija“).

²⁴ Usp. Brunelli, „S. Grisogono“; Brunelli, *Storia*; Radoslav Katičić „Zadrani i Mirmidonci oko moći sv. Krševana“, u: *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split: Književni krug, 1993., 191-201. (dalje: Katičić „Zadrani“); Petrović, „Latinska i glagoljska tradicija“, *passim*.

danjem starješine (*senior*) imenom Mirmidon (*Mirmidones*).²⁵ Doznavši i ispitavši pod mukama preživjelog redovnika, Mirmidon i njegovi zemljaci otkrili su uzrok bolesti te su zatražili od nesretnika da im preda relikvije koje su potom, uz velike počasti, smjestili „povrh svojih relikvija“. Nakon što je pošast minula, svečevu su ruku uz svečanu pratnju vratili u Zadar. Sam je Mirmidon prema legendi još neko vrijeme boravio u Zadru gdje je posredovao u čudesnome ozdravljenju zagovorom sv. Krševana nakon čega se u ostatku legende više ne spominju ni on ni njegovi zemljaci, a ni njihova domovina.

Vraćajući se raspravi o identitetu „starca Mirmidona“, odnosno „njegovih Mirmidonaca“, može se zaključiti da se, nakon Antoljakova priloga iz 1967. godine, nitko od domaćih povjesničara nije dotaknuo toga problema gotovo tri desetljeća.²⁶ No tijekom 90-ih godina 20. stoljeća čak su trojica stručnjaka pokušala na različite načine razriješiti problem identiteta „Mirmidonaca“ iz zadarske legende. R. Katičić se, usmjerivši pozornost ponajprije problemu identiteta „zemlje Marab“ i njezinih stanovnika, udaljio od Antoljakova tumačenja. Poduprijevši jezikoslovnim argumentima pretpostavku o starosti zadarske legende, njezin je nastanak smjestio u kasno 9. ili rano 10. stoljeće zaključivši da je zemlja Marab „hrvatska okolica bizantskog Zadra“, a da se spomen „mirmidonske“ *civitas* odnosi na Nin.²⁷ Poput uglednoga jezikoslovca i M. Suić je znatan trud usmjerio dokazivanju pretpostavke da *TBG* odražava okolnosti iz ranoga srednjeg vijeka te da pod imenom „Mirmidonaca“ govori o Hrvatima zadarskoga zaleđa.²⁸

Nakon dvojice autora koji su raspravu o identitetu Mirmidona i njegova naroda usmjerili prema povijesti zadarskoga zaleđa, M. Ančić se, upozoravajući na važnost shvaćanja „žanrovske“ naravi i svrhe zadarske legende, donekle vratio Antoljakovu tumačenju prema kojemu bi stanovnici zemlje Marab ipak bili – Moravljani.²⁹ Smatrajući očitim da se pod imenom *Marab* krije Moravska, a ne Hrvatska Kneževina, on je ponovio Antoljakovo mišljenje da Mirmidonce (odnosno Mirmidona) iz zadarske legende valja povezati s Moravom/Moravskom. Dotaknuvši time osjetljivo pitanje položaja Velike Moravske, Ančić je ipak ostao suzdržan glede njezina smještaja dopustivši, čini se, i mogućnost njezina „južnog

²⁵ R. Katičić *Mirmidones* prevodi, u skladu s uvjerenjem da se radi o „etnonimu“, kao „Mirmidonac“. Prihvatajući takvo tumačenje, ime ću – kada se odnosi na „starješinu“ iz legende – ipak prevesti kao osobno ime Mirmidon.

²⁶ Čini se da je svim navedenim autorima promakla rasprava J. Nagya, koji je upozorio na niz zanimljivih detalja te ponudio njihovo tumačenje koje je umnogome anticipiralo tumačenja novijih autora. Vidi: Josip Nagy, „Sveti Krševan, njegova crkva i samostan u Zadru“, *Croatia Sacra* 3 (1932.): 13-26. (dalje: Nagy, „Sveti Krševan“).

²⁷ Katičić „Zadrani“, 191-201.

²⁸ Mate Suić, „Zadarski i ninski Mirmidonci“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 38 (1996.): 13-33 (dalje: Suić, „Zadarski“).

²⁹ Mladen Ančić, „*Translatio beati Grisogoni martyris* kao povijesno vrelo“ *Starohrvatska prosvjeta* 25 (1998.): 127-138 (dalje: Ančić, „*Translatio*“).

položaja“.³⁰ Konačno, obnovu zanimanja za dugo zanemarivanu zadarsku legendu potvrdio je nedavno i Z. Strika koji je, osvrnuvši se vrlo temeljito na dotadašnju historiografiju, iznio niz argumenata u prilog tumačenja R. Katičića i M. Suića prema kojemu bi oblast Marab bilo zaleđe Zadra, a Mirmidonci bili Hrvati s toga područja.³¹

Iscrpivši sažeti pregled dosad iznesenih mišljenja o identitetu Mirmidonaca iz dvaju razmotrenih izvora, a prije no što izložim ono što smatram doprinosom dosadašnjemu istraživanju, čini mi se uputnim iznijeti i nekoliko načelnih primjedbi bitnih za daljnji tijek rasprave. Želio bih ponajprije upozoriti na dva ključna problema koja valja imati na umu pri pokušaju usporedbe podataka iz dvaju navedenih izvora: 1) Dok pojam Mirmidonci (*Mirmidones*) u „Adalberonovu“ pismu gotovo neupitno označava narod, u zadarskoj se legendi Mirmidon (*Mirmidones*) upotrebljava kao osobno ime.³² 2) Temeljno različita „književna“ vrsta, različita svrha kao i okolnosti nastanka dvaju izvora ne dopuštaju olako izjednačavanje u njima sačuvanih pojmova.

Dakle u svjetlu pretpostavke da bi se u slučaju pisma iz 11. stoljeća *moglo* raditi o stanovnicima zemlje koju pod imenom *Marab* spominje i zadarski izvor (te nadalje *pretpostavljajući* da je osobno ime Mirmidon iz zadarske legende zaista izvedeno iz imena naroda), ipak postoje dobri razlozi da se ta dva navoda olako ne izjednačavaju. Naime, uzimajući u obzir poznate povijesne okolnosti vezane uz Adalberonovu pobunu (rekonstruirane također na temelju više no oskudnoga izvornog materijala), čini mi se *moгуćim* da bi se iza imena Mirmidonci zaista *mogli* kriti preci današnjih Slovenaca, Hrvati, Mađari, „Česi“ pa i Bugari. No, u tako širokome spektru mogućih odgovora bojim se da od rasprave o identitetu Mirmidonaca iz „Adalberonova pisma“ ne treba očekivati previše.

Nasuprot tome, kao što je uočio već Antoljak³³, zadarska legenda donosi čak dvije naznake koje mogu pomoći u pokušaju određivanja barem „zemljopisnoga identiteta“ zagonetnih „Mirmidonaca“. Naime kao što je već spomenuto, autor *TBG* na više mjesta spominje „starješinu Mirmidona“ (za ime kojega pak, kao što je naznačeno, možemo pretpostaviti da odražava ime naroda), a njegovu domovinu naziva „pokrajinom Moravom“ (*provincia Marab*). Premjestio bih, stoga, žarište zanimanja s „Adalberonova pisma“ (i u tome pismu spomenutih Mirmidonaca)

³⁰ Ančić, „*Translatio*“, 131. „(...) o „gradu“ Moravi i uređenju i izgradnji crkvene organizacije na području Moravske kneževine, bez obzira gdje ona bila zemljopisno smještena (...)“.

³¹ Zvezdan Strika, „*Translatio beati Chrysogoni martyris* kao narativno vrelo rane hrvatske prošlosti“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 51 (2009.): 52. (dalje: Strika, „*Translatio beati Chrysogoni*“).

³² Iako je mišljenje R. Katičića da se ne radi o osobnome imenu smisleno, to jest da se „onaj građanin poodmakle dobi nije zvao nego da je bio Mirmidonac“ (Katičić, „Zadrani“, 194.), ipak nalazim opravdanim upozoriti na činjenicu da je ime naroda poznatoga iz klasične književnosti zadarska hagiografija sačuvala u službi osobnoga imena.

³³ Antoljak, „Još nešto“, 148.

na problem identiteta „zadarskoga“ starješine Mirmidona i njegove domovine uzimajući time za predmet razmatranja zadarsku, kako se čini, u svojoj jezgri ranosrednjovjekovnu legendu. Pretpostavljajući da u njoj sačuvani podaci predstavljaju ranosrednjovjekovne *realia*, u ovoj ću se raspravi usredotočiti na dva pitanja: 1) Što je i gdje se nalazila zemlja Marab koju spominje zadarska legenda? 2) Tko su odnosno tko bi mogli biti „Mirmidonci“ koji u toj zemlji žive?

Vjerojatno ne treba posebno naglašavati koliko je nezahvalan (ako ne i beznadan) pothvat nastojati iz pripovjednoga vrela poput *TBG* izvući „vjerodostojan povijesni materijal“. Stoga prije daljnijega izlaganja upozoravam na još jedan, možda ključan, metodološki problem uporabe i tumačenja „povijesnih podataka“ iz zadarske legende. Naime, iako se, prema mišljenju više priznatih stručnjaka, radi o ranosrednjovjekovnome tekstu, nije sasvim jasno do koje je mjere taj tekst sačuvan u svojem pretpostavljeno izvornom obliku.³⁴ Najstariji rukopis u kojemu je legenda sačuvana potječe iz, u najboljem slučaju, kasnoga 13. stoljeća.³⁵ Stoga, dok se temeljitom filološkom raščlambom ili kakvim drugim načinom ne dokaže njezino ranosrednjovjekovno podrijetlo, načelno je moguće pretpostaviti da legenda u sačuvanome obliku potječe tek iz 13. ili čak 14. stoljeća. Drugim riječima, postavlja se pitanje treba li pojmovima *Mirmidones* i *Marab* iz zadarske legende pristupiti kao *realia* iz vremena pretpostavljenoga(!) ranosrednjovjekovnog sastavljača teksta ili se možda ipak radi o anakronim pabircima nekoga oblika „društvene memorije“ kojima se poigrao pretpostavljeno(!) kasnosrednjovjekovni autor tkajući tekst legende. Na tako postavljeno pitanje zasad je nemoguće odgovoriti, no upozorivši na taj (po mojemu sudu još uvijek nerazriješen) problem, naglašavam da raspravu započinjem na temelju *pretpostavke* da bi spomen osobnoga imena Mirmidon *mogao* održavati i njegovo „narodno“ ime te da bi povezivanje naroda toga imena sa zemljom Moravom *mogao* biti odraz ranosrednjovjekovne zbilje.

Konačno, ne treba posebno naglašavati da tumačenje koje ću ovdje iznijeti ne smatram jedinim mogućim ili pak „dokazanim“ te da ostavljam otvorenima i drugačije mogućnosti tumačenja. Pa ipak, usprkos iznesenoj zadržci uvjeren sam da već i ukazivanje na neku od dosad neispitanih mogućnosti tumačenja dvaju razmatranih pojmova može unaprijediti daljnje istraživanje podrijetla zagonetne zadarske predaje, štoviše, potaknuti (u koliko god skromnome opsegu) i rasvjetljavanje pokojega od „većih“ pitanja hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti.

³⁴ R. Katičić jasno to naznačuje zaključivši da „u obliku u kojem je u rukopisima došla do nas predstavlja legenda o prijenosu [...] mlađu preradbu starijeg predloška“ smatrajući „da nema dvojbe da je ta mlađa redakcija zasnovana na starijem i jednostavnijem predlošku, koji je, čini se, nastao u 9. st.“. Katičić, „Zadrani“, 193.

³⁵ O problemu datiranja vidi: Brunelli, *Storia*, 169.; Katičić, „Zadrani“, 191.; Ančić, „Translatio“, 127.; Petrović, „Latinska i glagoljska tradicija“, 459.; Vedriš, „*Jaderanorum*“ (u pripremi).

3. *Provincia Marab*: ipak još jedna Morav(sk)a?

3.1. Bizantska tema i sklavinija *Μοράβα*

Na temelju pretpostavke da zadarska legenda odražava povijesne događaje iz kasnoga 9. ili ranoga 10. stoljeća,³⁶ odgovor na pitanje o položaju zemlje *Marab* čini se opravdanim potražiti na područjima koja su tijekom ranoga srednjeg vijeka bila u određenome odnosu s gradovima bizantske Dalmacije odnosno Hrvatske Kneževine u njihovu zaleđu. Naime, ako ime *Marab* pokušamo povezati s Moravom iz suvremenih izvora, teško je zaobići pitanje zemljopisnoga položaja rano-srednjovjekovne tvorbe toga imena.³⁷ Uz manje-više općeprihvaćeno mišljenje o sjevernome položaju Velike Moravske nastojanja - koja se danas mahom vežu uz ime mađarskoga povjesničara I. Bobe i njegovih nasljedovatelja - da se jezgra te političke tvorbe smjesti u okolicu Sirmija,³⁸ naišla su uglavnom na oštru kritiku.³⁹ Međutim, i bez pretjeranoga mistificiranja previše je problema u tradicionalnome tumačenju događajnice Velike Moravske - na koje su Boba i njegovi nasljednici upozorili - ostalo neriješeno da bi se kontroverzija u *svim svojim segmentima* mogla smatrati završenom.

Ne želeći, dakle, ovdje otvarati raspravu o tome vrlo složenom problemu, istraživanje o značenju geografskoga pojma *Marab*, to jest „Morava“ u zadarskoj legendi čini mi se prikladnim poći od opažanja R. Katičića, koji je upozorio na činjenicu da su - u odnosu na dalmatinske gradove - „oba područja (današnja Moravska i okolica Sirmija, nap. T. V.) daleko u dubokom kopnenom zaleđu, s kojim su postojale veze samo preko dugih bespuća“.⁴⁰ To je mišljenje, u prostornome smislu,

³⁶ Katičić, „Zadrani“, 193.; Ančić, „*Translatio*“, 130, 132ff. Nešto opreznije i: Nagy, „Sveti Krševan“, 16.19-20.

³⁷ U daljnjemu tekstu kovanicu „Velika Moravska“ koristit ću za historiografsku konstrukciju izvedenu iz spomena Konstantina VII. Porfirogeneta, to jest u značenju političke tvorbe iz druge polovice 9. stoljeća s ishodištem na prostoru današnje Moravske ne implicirajući da se ta rano-srednjovjekovna tvorba uistinu tako zvala. Izraze „Morava“ i „Moravija“ upotrebljavat ću, s osloncem na rano-srednjovjekovne izvore, mahom kao istoznačnice u značenjima koje tim pojmovima isti izvori pridaju.

³⁸ Mislim prije svega na: Imre Boba, *Moravia's history reconsidered: a reinterpretation of medieval sources* (Hague: Martinus Nijhoff, 1971.) (dalje: Boba, *Moravia's history*); Charles R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788-907* (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1995.); Martin, Eggers. *Das „Grossmährische Reich“ – Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1995.). i drugo.

³⁹ Povodom 35. obljetnice izdavanja Bobine knjige sekcija 41. Međunarodnog kongresa srednjovjekovnih studija (*International Congress on Medieval Studies*) održana 2006. godine u Kalamazouu (SAD) bila je posvećena problemu „Velike Moravske“. Izlaganja s toga skupa, objavljena u tematskome broju uglednoga medievističkog časopisa (*Early Medieval Europe* 17/3 (2009)), ocrtavaju stanje istraživanja problema Velike Moravske. Za sažet ipregled literature o tome problemu vidi: Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. st.)* (Zagreb: Plejada, 2011.), 283-284. Koristan pregled problematike donosi i: István Petrovics, „Imre Boba i pitanje Velike Moravske“, *Scrinia Slavonica* 8/1 (2008.): 563-575. (dalje: Petrovics, „Imre Boba“).

⁴⁰ Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* (Zagreb: Matica hrvatska, 1998.), 416. (dalje: Katičić, *Litterarum studia*).

uglavnom točno, no rekao bih da iz ranosrednjovjekovne perspektive načelno postoje nešto bolji razlozi da se razmotri mogućnost dodira Zadra s područjem današnjega Srijema nego s područjem današnje Češke ili Slovačke. U tome kontekstu čini mi se važnim naglasiti da je, po mojemu sudu, glavna zapreka prihvaćanju takvoga tumačenja u dosadašnjoj domaćoj historiografiji bila ponajviše problematičnost teze o postojanju „nekakve Morave“ na prostoru nekadašnje rimske Mezije. Smatrajući da „zazor“ od prihvaćanja činjenice postojanja „još jedne Morave“, proizlazi najvećim dijelom iz nepoznavanja ili pogrešnog tumačenja postojećih izvora, u nastavku izlaganja upozorit ću na nekoliko izvora, dosad manje korištenih u domaćoj historiografiji, koji po mojemu sudu nedvosmisleno dokazuju utemeljenost razmatrane pretpostavke.

Prvi izvor na koji želim usmjeriti pozornost postao je „široj znanstvenoj zajednici“ poznat tek 90-ih godina 20. stoljeća objavljivanjem kataloga bizantskih pečata u zbirkama istraživačkoga centra *Dumbarton Oaks* i muzeja Fogg.⁴¹ U toj je zbirci pored ostalih pečata (za hrvatsku povijest podjednako važnih koliko i slabo poznatih) sačuvan i pečat Adralesta Diogena (ὁ Διογένης Ἀδράλεστος), „stratega Morave“. Natpis na pečatu glasi:

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ [δ]ούλ(ω) Ἀδραλέ[σ]τ(ω) β(ασιλικῷ) (πρωτο)
σπαθ[α]ρ(ίω) (καί) στρατη[γ]ῷ Μοράβα [τ(ῷ)] Διογέ[ν]η⁴²

ili u hrvatskome prijevodu:

„Gospodine, pomogni svojemu sluzi Adralestu, carskom protospataru i strategu Morave Diogenu.“

Prvo pitanje koje otkriće toga pečata vjerojatno nameće jest je li išta osim toga donekle nejasnoga natpisa poznato o životu i službama Adralesta Diogena iz drugih izvora. Već i površan uvid u pisanje približno suvremenih bizantskih autora pokazuje da ga spominju Lav Đakon († poslije 992.) i Ivan Skilica (druga polovica 11. stoljeća). Prvi ga u svojoj *Povijesti* spominje kao patrikija (Ἀνδράλεστος ἦν ὁ Πατρικίος)⁴³, dok Skilica bilježi da je 970. godine, nakon što se prvotno bio pridružio Bardu Foki u pobuni protiv cara Ivana I. Cimiska (969. – 976.), Adralest Diogen promijenio stranu prešavši u Cimiskov tabor.⁴⁴ Moguće je, dakle, pretpostaviti da je upravo za taj prijelaz mogao biti nagrađen položajem carskoga protospatara i „stratega Morave“.⁴⁵ Ti oskudni, ali i dragocjeni podaci dopuštaju

⁴¹ John W. Nesbitt - Nicolas Oikonomides, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* (Washington: Dumbarton Oaks, 1991.), 195-196. (dalje: Nesbitt-Oikonomides, *Catalogue*).

⁴² Nesbitt-Oikonomides, *Catalogue*, 195-196.

⁴³ Leonus diaconus, *Historia*, CSHB 11, ed. K. B. Hase (Bonn: Weber, 1828.), 120, 13-14.

⁴⁴ Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (dalje: CFHB), *Series Berlinensis* 5., ed. J. Thurn (Berlin – New York: De Gruyter, 1973.), 292, 39-46. (dalje: Scylitzes, *Synopsis*).

⁴⁵ Срђан Пириватрић, *Самуилова држава: Обим и карактер* (Београд: Византолошки институт САНУ, 1997.), 55. (dalje: Пириватрић, *Самуилова држава*); isti, „Византијска тема Морава

vratiti se pitanju položaja Morave koja je Diogenu bila dana na upravu. Štoviše, prethodno postavljeno pitanje moguće je, oslonivši se na riječi S. Pirivatricā, ponoviti u proširenome obliku - „Gdje se nalazila tema Morava i kada je Adralest Diogen mogao biti njen strateg?“⁴⁶

Ivan Cimisk, saveznikom kojega je Diogen postao godinu dana ranije, vojnim je pohodom godine 971. potukao bugarske saveznike Ruse i, zarobivši cara Borisa, uništio Bugarsko Carstvo. No, kao što je ispravno uočio Pirivatricā, „пад престонице и владара [...] није значипо и војничко запоседање целокупног подручја бившег бугарског царства.“⁴⁷ То оражање потврђује извор савременог Цимискову походу. Наиме, *tzv. Eskorijalski taktik* (oko 971. – 975.) na popisu novoosnovanih tema zaista ne donosi podatke o svim zapadnim područjima nekadašnjega Bugarskog Carstva.⁴⁸ Taj je nedostatak uglavnom bio tumačen pretpostavkom da su područja koja se nisu našla na tome popisu bila pripojena nakon njegova sastavljanja.⁴⁹ Tijek bizantskoga osvajanja zapadnih bugarskih područja očito je moguće rekonstruirati tek s velikim poteškoćama. Ponajprije je tu krajnje nepouzdan podatak iz *Ljetopisa popa Dukljanina* (dalje: *LJPD*) koji spominje osvajanje Raške.⁵⁰ Zatim, u prilog iznesenoj pretpostavci uzimao se i pečat raškoga katepana Ivana, vjerojatno (!) iz 10. stoljeća.⁵¹ I konačno, u svjetlu dvaju navedenih podataka upozoreno je i na znakovitu Skiličinu vijest o Cimiskovu utvrđivanju gradova na Dunavu kao odrazu uređenja „zapadnih bugarskih područja“.⁵² Pretpostavljajući da Bizantsko Carstvo nakon Bitke kod Dorostola (971. godine) nije imalo snage iskoristiti priliku koja se ukazala pobjedom nad Bugarima i trajnije učvrstiti vlast na područjima koja je izgubilo tijekom 6. i 7. stoljeća, moguće je u pobuni kometopula vidjeti kraj kratkotrajne bizantske vlasti na tome području, a time i *terminus post quem non* postojanja bizantske teme Morave.⁵³

и „Моравије“ Константина VII Порфиогенита“, *ЗРВИ* 36 (1997.): 173. (dalje: Пириватрић, „Византијска тема“).

⁴⁶ Пириватрић, „Византијска тема“, 174. За убикацију Мораве, којој је Диоген био управитељ, вјеројатно није без важности ни чињеница да је на истоме печату приказан сирмијски мученик св. Димитрије. Међутим, иако лик св. Димитрија на пољедини печата може навести на претпоставку да његову службу ваља повезати са Сирмијем, ту претпоставку ипак треба узети с дозом опреза. Познато је наиме, да је род Диогена особито штовао св. Димитрија – без директне везе са Сирмијем. Захваљујем колеги Р. Коматини, који ме упозорио на тај податак.

⁴⁷ Пириватрић, „Византијска тема“, 174. Детаљније о крају Бугарског Царства и успостави бизантске власти: Пириватрић, *Самуилова држава*, 48-71.

⁴⁸ Усп. *Tacticon Scorialensis* према: Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des ixe et xe siècles* (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1972.), 263-277.

⁴⁹ Пириватрић, *Самуилова држава*, 55, билј. 85.

⁵⁰ *Ljetopis popa Dukljanina*, ur. V. Mošin, prev. S. Mencinger i V. Štefanić (Zagreb: Matica hrvatska, 1950.), 75-76. (dalje: *LJPD*); о томе: Пириватрић, *Самуилова држава*, 91-92.

⁵¹ Nesbitt-Oikonomides, *Catalogue*, 100.; Пириватрић, „Византијска тема“, 176.

⁵² Scylitzes, *Synopsis*, 310,51-53. Пириватрић, „Византијска тема“, 174.

⁵³ Пириватрић, „Византијска тема“, 176-177.

Nadalje, na tragu takvoga rasuđivanja moglo bi se zaključiti da je između 971. (to jest pretpostavljena osvajanja zapadnih bugarskih područja) i 986. godine (to jest ponovnoga gubitka tih područja za pobune Kometopula) bila osnovana bizantska tema Morava o kratkome postojanju koje bi posredno svjedočio tek pečat stratega Adralesta Diogena.⁵⁴ U tome kontekstu nešto stariji spomen „arhonta Moravljana“ sačuvan u djelu Konstantina VII. Porfirogeneta *De cerimoniis aulae Byzantinae* (dalje: *DCAB*) mogao bi se protumačiti kao odraz „pretpovijesti“ bizantske teme iz druge polovice 10. stoljeća.⁵⁵ No, gdje je bilo njezino središte i koje je područje to „nedonošče bizantske podunavske politike“ obuhvaćalo, teško je sa sigurnošću utvrditi.⁵⁶

Pečat Adralesta Diogena tek je skroman ulomak koji, u nedostatku izvora za ranosrednjovjekovna stoljeća povijesti srednjega Podunavlja, ipak dopušta domišljanje o nestaloj teritorijalnoj jedinici postojanje koje je prethodilo uspostavi Bugarskoga Carstva odnosno obnovi Bizantskoga Carstva na tome prostoru. Spomen nekoga oblika političke organizacije s moravskim imenom na području današnje Srbije u ranome srednjem vijeku nije novost u historiografiji. Starija historiografija o Velikoj Moravskoj bilježi, barem od kasnoga 18. stoljeća, više pokušaja da se utvrdi postojanje dviju Morava odnosno da se zemlja knezova Mojmira, Rastislava i Svatopluka smjesti na područje Srijema ili današnje Srbije. Iako nisu bili prvi na tome tragu,⁵⁷ u tome se kontekstu često navode češki jezikoslovac J. Dobrovský, koji je smatrao da je uz Moravsku sjeverno do Dunava postojala još jedna istoimena tvorba na širem području Srijema⁵⁸ i austrijski benediktinac F. Blumberger, koji je, kritizirajući zaključke Dobrovškoga, pretpostavio postojanje čak triju Moravija od kojih je jednu smjestio u rimsku Meziju.⁵⁹ Rekonstrukcija historiografskoga luka na tragu razmišljanja koja povezuju tu dvojicu autora s novijim prethodnicima i današnjim Bobinim nasljednicima dostajala bi za tekst znatno duži od ovoga. Smatrajući nepotrebnim zadržavati se na pitanju podrijetla i razvoja teza o postojanju Morav(sk)e na području današnje Srbije, nalazim ipak korisnim upozoriti na nekoliko novijih osvrta na taj problem.

Uz već navedene radove S. Pirivatrića najranije povijesti „srpske Moravije“ dotaknuo se nedavno i T. Živković, koji je - usporedivši sudbinu prostora na ušću

⁵⁴ Iako su Nesbitt i Oikonomides titulu pročitali kao *στρατηγῶ Μοράβα*, nije nemoguće ni da je naziv glasio *Μοράβου* kao što su ga zabilježili kasniji izvori. (Usp. Nesbitt-Oikonomides, *Catalogue*, 195.)

⁵⁵ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo* (dalje: *DCAB*) 1, CSHB 7, ed. J. J. Reiske (Bonn: Weber, 1829.)

⁵⁶ S. Pirivatrić smatra da je sjedište teme bilo u gradu Moravi na ušću istoimene rijeke u Dunav. *Пириватрић, Самуилова држава*, 55. bilj 84., i 92-93., bilj. 61.

⁵⁷ István Szalágyi i György Szklenár još su u 18. stoljeću dokazivali da se Moravska nalazila na jugu. Usp. Petrovics, „Imre Boba“, 568-569.

⁵⁸ Josef Dobrovský, *Cyrill und Method der Slawen Apostel* (Praha: G. Haase, 1823.), *passim*.

⁵⁹ Friedrich Blumberger, „Josef Dobrovský, *Cyrill und Method der Slawen Apostel* (recenzija)“ u: *Jahrbücher der Literatur* 25 (1824.): 211-235.

Velike Morave u Dunav sa sudbinom Konavala - zaključio da su „dvije južnoslavenske kneževine postojale prije vremena Konstantina Porfirogenita: Konavli i Moravija. Konavli su postali dio Travunije nakon 868. a prije 930-ih godina, dok je Moravija svoju samostalnost izgubila tokom 840-ih godina.“⁶⁰ Svoj zaključak Živković je argumentirao sljedećim opažanjem: „Za Moraviju, kao nekoć samostalnu kneževinu, znamo samo iz *Spiska adresa pisama upućenih stranim vladarima* sačuvanoj u *De cerimoniis*. Iako su Moravljane vjerovatno pokorili Bugari tokom 840-ih godina, ta je regija sačuvala svoje prijašnje (!) granice, jer je biskup Moravljana, Agathon, spomenut 879.“⁶¹ Svoje uvjerenje o tome da je Moravija ili „kneževina Moravaca“ početkom 9. stoljeća bila neovisna politička tvorba, Živković je izložio i u svojoj monografiji *Јужни Словени под византијском влашћу* u kojoj je nešto detaljnije razložio svoje argumente.⁶² Podrazumijevajući da se spomen Moravljana u Porfirogenetovu popisu stranih vladara bez sumnje odnosi na „južne“ Moravljane te pretpostavivši „са великом извесношћу“ da je taj popis mogao nastati „између 839. и 842.“, on je na istome mjestu zaključio da je Moravija „остала самостална упркос бугарском ширењу према западним странама Балканског полуострва у првој половини IX века“⁶³ te da je „највероватније била покорена нешто пре 848.“⁶⁴ Živkovićeva pretpostavka temelji se, dakle, na pretpostavci o vremenu nastanka „popisa vladara“ u *De cerimoniis*⁶⁵ (koja je pak utemeljena na nizu podudarnosti) te na tumačenju spomena nazočnosti episkopa Agatona na Carigradskome saboru 879. godine.⁶⁶ S obzirom na izloženo moguće je složiti se sa Živkovićevom pretpostavkom da je Morava postojala kao teritorijalni pojam pa čak možda i kao neovisna, to jest politički organizirana tvorba već početkom 9. stoljeća, no čini mi se zasad nezahvalnim – barem na temelju izloženih argumenata – nagađati o njezinim granicama ili političkoj organizaciji. Konačno, u kontekstu propitivanja rijetkih svjedočanstava o ranosrednjovjekovnome „moravskom identitetu“ na prostoru današnje Srbije nemoguće je zaobići svjedočanstvo koje donosi popis podunavskih gradova i područja (u izvorniku *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*) nastalo, prema uglavnom prihvaćenome mišljenju, sredinom 9. stoljeća. Taj kratak spis

⁶⁰ Tibor Živković, „O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 39 (2010): 152. (dalje: Živković, „O počecima“). Tekst je prethodno bio objavljen kao: „On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages“ u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, ur. Dubravko Lovrenović, (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010.), 161-180. Navode preuzimam prema *Godišnjaku*.

⁶¹ *Isto*.

⁶² Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу: 600-1025*. (Београд: Историјски институт – Службени гласник, 2007.), 242-244. (dalje: Живковић, *Јужни Словени*).

⁶³ *Isti*, 242.

⁶⁴ *Isti*, 243.

⁶⁵ *DCAB*, 691,8-11.

⁶⁶ Joannes Dominicus Mansi, ed. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* XVII.1 (Venetiis: Apud Antonium Zatta, 1772.), col. 374 D. (dalje: Mansi, *Concilia*).

- često nazivan i *Bavarskim geografom* - kao da svjedoči o postojanju dvije Morave.⁶⁷ *Geograf*, naime, donosi dvostruki spomen Moravljana. Prvi Moravljani (*Marharii*) neupitno su stanovnici današnje Moravske s obzirom na njihov položaj uz Boheme (*Beheimare*). No, isti izvor spominje još jedne Moravljane (*Merehanos*) na kraju popisa i to, kako se čini, u susjedstvu Bugara (*Uulgarii*).⁶⁸

Imajući na umu čitav niz problema koje su često iznosili (prvenstveno češki i slovački) povjesničari, teško se može uzeti spomen *Merehana* kao čvrsti dokaz postojanja Moravske države u današnjoj Srbiji početkom 9. stoljeća.⁶⁹ No, s druge strane, ni argumenti iznošeni protiv tumačenja prema kojemu bi se izraz *Merehanos* zaista odnosio na te Moravljane nisu pretjerano uvjerljivi. Ne vidim stoga zašto *Bavarski geograf* ne bi – u konstelaciji s drugim izvorima – mogao poslužiti kao rana potvrda moravskoga imena na prostoru današnje Srbije.

Stoga, bez obzira na određenu suzdržanost glede „epistemološke čvrstoće“ Živkovićeve tumačenja i kronologije, on je upozorio na dva ključna izvora čime je usmjerio daljnje razmatranje u obećavajućem smjeru. S jedne strane to je pitanja identiteta i jurisdikcije biskupa Agatona, a s druge strane pitanje tumačenja spomena „arhonta Moravljana“ u *DCAB*. Pitanja su to koja svakako zaslužuju da im se posveti nešto više pozornosti.

3.2. Pitanje identiteta moravskoga episkopa Agatona i njegove dijeceze

Kao što svjedoči potpis u sačuvanim aktima takozvanoga. Fotijeva „lažnog“ sabora, u Carigradu je 879./880. godine bio nazočan i episkop Moravljana Agaton (*Ἀγαθῶνος Μοράβων*).⁷⁰ O identitetu toga „moravskog episkopa“ bila su iznošena različita mišljenja, no čini se u najmanju ruku mogućim da se ne radi o Metodijevu suparniku kojega bi bio postavio patrijarh Ignacije.⁷¹ Naime, područje

⁶⁷ Takvo tumačenje odbacuje većina čeških i slovačkih povjesničara. Usp. npr. Dušan Třeštík, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791-871* (Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2002.) 132-135 (i bilj. na str. 288-292) djelo kojega umnogome sažima stavove dviju historiografija. Za Třeštíka: „U svakome slučaju, ovdje Merehani ne mogu dolaziti u obzir jer nisu, kako to proizlazi iz geografskoga rasporeda, stanovnici srpskoga toka Morave. To je jasno budući da se *Geograf* svakako držao svoga programa i uvijek imenuje isključivo *gentes* smještene sjeverno od Dunava.“ Na Třeštíkovu knjigu upozorila me Tatiana Hutyrová, kojoj ujedno zahvaljujem i na prijevodu odabranih ulomaka.

⁶⁸ *Beheimare in qua sunt civitates XV; Marharii habent civitates XL; Uulgarii regio est immensa et populus multus habens civitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere. Est populus quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX.* Više puta objavljivan tekst rukopisa *MS Bayerischen Staatsbibliothek, München* (Clm 560) dostupan je na poveznici (pristup 3.10.2011.): <http://daten.digital-e-sammlungen.de/0001/bsb00018763/images/index.html?fp=193.174.98.30&id=00018763&seite=321>.

⁶⁹ Najčešće se navodi argument da se spomen *Merehana* nalazi u djelu koje opisuje naselja i područja sjeverno od Dunava (*ad septentrionalem plagam Danubii*).

⁷⁰ Mansi, *Concilia*, 374D.

⁷¹ Пириватрић, „Византијска тема“, 179-180. Tumačenje o Agatonu kao Ignacijevu čovjeku i Metodijevu suparniku temeljito je izložio Ernst Honigmann, „Un archevêque ignatien de Moravie, rival de saint Méthode“, *Byzantion* 17 (1944-1945): 163-182.

pretpostavljene Agatonove nadležnosti – ako je to bilo područje Morave o kojoj je ovdje riječ – ležalo je na rubnome području jurisdikcije carigradske Crkve, barem tako shvaćanom u Carigradu od prve polovice 8. stoljeća. Međutim, širi prostor te Morave (što god pojam točno označavao) u vrijeme održavanja Fotijeva sabora sasvim je izvjesno tada bio pod vlašću bugarskoga vladara.⁷² Kakvo svjetlo uočene okolnosti bacaju na Agatonov položaj među crkvenim velikodostojnicima okupljenima u Carigradu 879. godine? Ponajprije, činjenica da se Agatonova episkopija nalazila na području bugarske države ne proturječi pretpostavci da bi episkop s toga područja sudjelovao na Saboru u Carigradu. Poznato je, naime, da je bugarske episkope nakon 869./870. godine pomazivao carigradski patrijarh.⁷³ Načelno, Agaton je, dakle, mogao biti episkop s bugarskoga područja. No, ako i jest tako, ostaje otvoreno pitanje u kakvome je odnosu „moravski episkop“ bio spram bugarskoga arhiepiskopa i carigradskoga patrijarha odnosno kakav je bio njegov položaj u tadašnjoj crkvenoj hijerarhiji.

Poticajno tumačenje toga problema ponudio je nedavno mladi beogradski bizantinist P. Komatina.⁷⁴ Polazeći od pretpostavke - koju je u novije vrijeme oprežno podupro S. Pirivatric⁷⁵ te kao sasvim izvjesnu prihvatio T. Živković⁷⁶ - da je Agaton bio episkop „Moravljana“ na području današnje Srbije, Komatina se usredotočio na činjenicu da se Agatonov potpis nalazi među potpisima crkvenih velikodostojnika vrlo visokoga položaja (arhiepiskopa odnosno metropolita).⁷⁷ Protumačivši taj podatak kao da je Agaton mogao biti isključivo metropolit te povežavši ga s istoimenim poslanikom Bazilija I. kojega spominju *Annales regni Francorum* za godinu 873.⁷⁸, Komatina je zaključio da je Agaton pod svojom upravom morao imati veće područje s određenim brojem sufragana. Nadalje, na temelju iscrpnoga razlaganja Agatonovo je djelovanje smjestio u kontekst pokušaja carigradske Crkve da organizira crkveni život na tome području.⁷⁹ Pretpostavivši

⁷² Ovdje treba podsjetiti na neuspjeh rimske politike prema Bugarskoj i poniženje koje su papinski poslanici doživjeli u Carigradu na saboru 869./870. godine kada su se na kraju sabora pojavili bugarski poslanici tražeći okupljene saborske oce da odluče kojemu patrijarhatu treba pripasti bugarska Crkva. Istočni patrijarsi odlučili su – s argumentom da su bugarske zemlje „nekada pripadale Istočnome Carstvu“ – da i bugarska Crkva pripadne Carigradskome patrijarhatu.

⁷³ Toga se prava carigradski patrijarh odrekao tek na Fotijevom saboru u prosincu 879. godine.

⁷⁴ Предраг Коматина, „Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору 879. г.“ у: *Српска теологија данас, књ. 1* (Зборник радова Првог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 29-30. маја 2009.), ур. Богољуб Шијаковић (Београд: Православни богословски факултет, 2010.), 359-368. (даље: Коматина, „Моравски епископ“)

⁷⁵ Пириватрић, „Византијска тема“, *passim*.

⁷⁶ Живковић, *Јужни Словени*, 242-243.

⁷⁷ Коматина, „Моравски епископ“, 360-361.

⁷⁸ *Annales Fuldenses*, а. 873: *Mense Novembri Agathon archiepiscopus, Basilii Graecorum imperatoris legatus, ad renovandam pristinam amicitiam cum epistolis et muneribus ad Hludowicum regem Radasbonam venit; quem rex honorifice suscepit et absolvit (...)* према: Коматина, „Моравски епископ“, 362-363.

⁷⁹ Коматина, „Моравски епископ“, 363-366.

određene pretenzije ili barem utjecaj moravskoga crkvenog poglavara na situaciju u ondašnjoj Srbiji, autor je zaključio da pripadnost episkopija na području današnje Srbije bugarskoj Crkvi tijekom 10. i 11. stoljeća svoje podrijetlo vuče upravo iz razdoblja između 870. i 880. godine. Što se pak sudbine moravskoga episkopa tiče, Komatina je zaključio da je odricanjem Carstva od vlasti nad 'zapadnim bugarskim područjima' „столица у Морави изгубила свој митрополитикси ранг и изједначена је са свим осталим епископијама“, a njezino je središte do početka 11. stoljeća bilo premješteno iz grada Morave u Braničevo.⁸⁰ Ti zaključci, uklopljeni u širi kontekst rimsko-carigradskoga sukoba oko nadležnosti nad istočnim Ilirikom odnosno oko prava nad bugarskom Crkvom, iako vrlo poticajni, tek iščekuju kritičku prosudbu.

Pretpostavka P. Komatine da je na području Morave, osim bizantske upravne jedinice posvjedočene u 10. stoljeću, najkasnije krajem 70-ih godina 9. stoljeća bila uspostavljena i crkvena organizacija, upućuje na pitanje o tradiciji na temelju koje bi na tome području bilo moguće uspostaviti crkveno središte. Je li podrijetlo Agatonove titule i podrijetlo srednjovjekovnoga grada Morave moguće potražiti u vezi s rimskim Margom (*Margum*)? Naime, iako se trag antičkoga imena Marg gubi nakon što su ga 441. godine osvojili Huni,⁸¹ toponim Morava (koji se u izvorima javlja doduše tek krajem 9. stoljeća) vjerojatno je moguće dovesti u etimološku vezu sa starim rimskim *Margum*.⁸² Štoviše, prihvatiti li se mišljenje prema kojemu je Agaton (koji je sudjelovao na Saboru u Carigradu 879. godine) bio biskup upravo te Morave, bila bi osnažena pretpostavka o nekome obliku kontinuiteta gradskoga života na tome području. Ipak, koliko mi je poznato, u prilog toj pretpostavci zasad nisu izneseni čvršći arheološki razlozi.⁸³ S druge strane, na lokalitetu na kojemu se prema nekim naznakama mogao nalaziti ranosrednjovjekovni grad Morava nađen je, doduše, novčić Ivana Cimiska,⁸⁴ no pretpostavku o „gradu“ kao mjesnome središtu oslabljuje činjenica da na lokalitetu nema ni ostataka zidanih utvrda ni veće (episkopalne?) crkve.⁸⁵ Na ova opažanja moguće je odgovoriti pretpostavkom da je episkop Agaton nosio staro ime (*Margum* – Morava), a da je stolovao negdje u okolici za što ne nedostaje onodobnih paralela.

⁸⁰ Komatina, „Моравски епископ“, 368.

⁸¹ Podatke o naselju (Μάργον) donosi povjesničar Prisk u svojoj *Povijesti*. Za navode s popratnim bilješkama vidi: *Византијски избори за историју народа Југославије* (dalje: *ВИИЈ*) I, Посебна издања САНУ (Београд: САНУ, 1955.), 9-11.

⁸² Za S. Pirivatrića o tome, čini se, nema dvojbe. Usp. Пириватрић, *Самуилова држава*, 55., 92.,

⁸³ Novija arheološka istraživanja provedena na položaju rimskoga *Margum*, odnosno barem objavljeni nalazi novca s toga područja, upućuju na osjetan diskontinuitet između kasnoga 4. i 10. stoljeća. Usp. Адам Црнобрња, „Налази новца са истраживања локалитета Орашје (Маргум) 2004. године“, *Архаика* 1 (2007): 197-207.

⁸⁴ Пириватрић, „Византијска тема“, 182.

⁸⁵ Пириватрић, „Византијска тема“, 182. Nepostojanje zidova mogao bi opravdati relativno siguran strateški položaj (Mjesto je s triju strana okruženo vodom.), dok bi se moglo nagađati da crkva još nije otkrivena.

Uz pretpostavljeno postojanje Moravske episkopije (prema Komatini štoviše metropolije) o crkvenoj je organizaciji u najzapadnijim bugarskim područjima između kasnoga 9. i ranoga 11. stoljeća vrlo teško govoriti. Moguće je da je za bugarske vladavine u doba Mihaela I. Borisa (852. – 889.) bila obnovljena i Sirmijska biskupija, no izravne potvrde o tome nema prije kraja vladavine Bazilija II. (976. – 1025.) kada se Srijem spominje u sklopu Ohridske arhiepiskopije, kojoj je mogao pripadati i ranije.⁸⁶

Općenito, stanje crkvene organizacije na širokome prostoru nekadašnje rimske Panonije i Gornje Mezije u drugoj polovici 9. stoljeća, po svemu sudeći, bilo je vrlo kaotično. Uza sve posljedice pustošenja tijekom kasne antike i ranoga 9. stoljeća o tome vrlo znakovito svjedoči (ne i bez mogućega značenja za zadarsku hagiografiju!) pismo pape Ivana VIII. upućeno 873. godine *Montemero duci*.⁸⁷ O identitetu toga slavenskog kneza u historiografiji su bila iznošena različita mišljenja⁸⁸, no bez nakane da se upuštam u raspravu o tome opisuje li to pismo stanje u tadašnjoj Srbiji ili na prostoru između Save i Drave, želio bih tek podsjetiti na njegov zanimljiv sadržaj. Papa knezu Mutimiru, naime, predbacuje što na njegovo područje „odasvuda dolaze nevezani i nepostojani svećenici“, štoviše, „preuzimaju crkvene službe protivno crkvenim kanonima“ čineći svakojako zlo, a sve je to uzrokovano činjenicom što su „bez poglavara“ (*ascephali*).⁸⁹ Stoga Ivan VIII. potiče Mutimira da se „vrati“ pod jurisdikciju panonske dijeceze.⁹⁰ Ostavljajući po strani tumačenje smisla Papina poziva te bez pretenzija da pokušam dokazati kako su baš zadarski kradljivci ruke sv. Krševana bili među tim „*presbiteri... vagi ex omni loco adventantes*“, opis stanja na području vlasti zagonetnoga Mutimira, kneza *Sclaviniae* prikladno ocrtava sliku „divlje evangelizacije“ na područjima na kojima još nije bila ustanovljena čvrsta i stabilna crkvena organizacija.

⁸⁶ V. Popović smatrao je da episkopija nije bila starija od Samuilova vremena. Bobina pak pretpostavka da bi crkva u Mačvanskoj Mitrovici bila Metodijevo sjedište, čini se teško održivom, osobito u svjetlu arheoloških istraživanja koja su pokazala da je najstarija ranosrednjovjekovna crkva na tome lokalitetu podignuta tek u kasnome 10. stoljeću. Osim što kronologija slojeva na tome lokalitetu ne ide u prilog pretpostavci da je biskupija bila obnovljena već u 9. stoljeću, Popović je uspješno odbacio Bobin pokušaj da tu crkvu prikaže kao Metodijevu episkopalnu baziliku (Vidi: Vladimir Popović, „Metodijev grob“, *Sirmium*, 297-302.)

⁸⁷ *Fragmenta registri Iohannis VIII. papae*, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Merovingici et Karolini aevi VII, ed. Erich Caspar (Berolini: Apud Weidmannos, 1928.), 282, 16-30. (dalje Iohannes VIII, *Epistolae*).

⁸⁸ Коматина, „Моравски епископ“, 366-367., na tragu srpske historiografske tradicije, podrazumijeva da se radi o srpskome knezu. Mišljenje da se ne radi o srpskome knezu nedavno je ponovio L. Margetić podsjetivši na domaće povjesničare koji su smatrali da se radi o knezu područja „između Save i Drave“ te iznijevši svoje argumente u prilog takvom shvaćanju. Vidi: Lujo Margetić, „Utjecaj Račkoga na hrvatsku historiografiju“, *Problemi sjevernog Jadrana* 9 (2008.): 28-32.

⁸⁹ Iohannes VIII, *Epistolae*, 282.25-27. *Presbiteri illic absoluti et vagi ex omni loco adventantes quaedam ecclesiastica contra canones officia peragunt, immo numerosa, cum sint ascephali, scelera contra Dei precepta committunt.*

⁹⁰ Iohannes VIII, *Epistolae*, 282.28-29. *Quapropter ammonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem quantum potes ad Pannonesium reverti studeas diocesis etc.*

3.3. Grad Morava i preustroj bugarske crkvene organizacije u 11. stoljeću

Naslanjajući se na pitanje gradskoga središta pretpostavljene ranosrednjovjekovne moravske episkopije, valja upozoriti na činjenicu da izvori ne donose nedvosmislene potvrde o gradu Moravi prije 11. stoljeća. Naime, nakon što izvori o „pokrajini Moravi“ - nakon spomena stratega krajem 10. stoljeća - šute nekoliko desetljeća, šire područje na kojemu se pretpostavljena tema mogla nalaziti za Carstvo je ponovno zadobilo na važnosti nakon sloma Samuilova ustanka i uspostave bizantske vlasti u Podunavlju. Moravu ponovno spominje i *sigillion* Bazilija II. iz 1020. godine u kontekstu obnove Ohridske arhiepiskopije, ali ovaj put kao grad Braničevske episkopije.⁹¹ Dakle, iako je pitanje vojno-političke organizacije na tim područjima još uvijek daleko od riješenoga, iznesena je pretpostavka - čini mi se s dobrim razlozima - da je spomenuta Morava zajedno s drugim podunavskim gradovima u vrijeme osnivanja novih upravnih jedinica (Bugarska, Paristrion i Sirmij) bila uključena u temu Paristrion ili (nakon 1059. godine) tzv. zapadni Paristrion.⁹² Tek nešto kasnije, u vrijeme Aleksija I. Komnena (1081. – 1118.), ponovno se spominje episkop s dvostrukom intitulacijom „Morave i Braničeva“ *Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης*, iz čega bi se dalo zaključiti da je sjedište Moravske episkopije u nekome trenutku (zar najkasnije 1019. godine?) bilo premješteno iz Morave u Braničevo.⁹³ U svjetlu tih podataka valja razumjeti i spomen moravskoga episkopa u pismu Teofilakta Ohridskoga s početka 12. stoljeća, što ipak ne bi trebalo tumačiti kao da se radi o zasebnoj episkopiji nego je riječ o starijemu imenu episkopije sa sjedištem u Braničevu.⁹⁴

Vraćajući se time pitanju crkvenoga sjedišta pretpostavljene „Moravske episkopije“, bilo bi vrlo teško zamisliti postojanje crkvene pokrajine bez prikladnoga „gradskog“ središta. Stoga su za daljnju raspravu osobito zanimljiva dva svjedočanstva o gradu Moravi iz sredine 11. stoljeća. Ponajprije, tu je Skilica koji je, pišući o početku Deljanova ustanka 1040. godine, zabilježio da je Petar Deljan lutaajući po Bugarskoj: „(...) stigao do Morave i Beograda, tvrđava Panonije koje leže na suprotnoj strani Dunava i susjedne su kralju Turske“⁹⁵ gdje je, kako dalje stoji u tekstu, „pobunio bugarski narod“. Komentirajući taj Skiličin navod, J. Ferluga

⁹¹ Пириватрић, „Византијска тема“, 178.

⁹² Пириватрић, „Византијска тема“, 178. Iako Pirivatrica zbuñuje Skiličina vijest prema kojoj bi Morava godine 1040. pripadala katepanatu Bugarska, čini mi se da kontekst - kao što, uostalom, i Pirivatric sam uočava - dopušta znatno slobodnije tumačenje navedenih pojmova. Bugarska ne mora nužno označavati upravnu jedinicu nego jednostavno „zemlju Bugara“.

⁹³ Пириватрић, „Византијска тема“, 179.; Коматина, „Моравски епископ“, 368.

⁹⁴ Пириватрић, „Византијска тема“, 180.; ВИНЈ III, 353. О организацији бугарске цркве у 11. столјећу на подручју данашње Србије види и: Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама* (Београд: Историјски институт – Службени гласник, 2004.), 171-177. (далје: Живковић, *Црквена организација*).

⁹⁵ Scylitzes, *Synopsis* 23, 4-7. 409,91-92. *καὶ κατήντησεν ἄχρι Μωράβου καὶ Βελεγράδων (φρούρια δὲ ταῦτα τῆς Πανονίας κατὰ τὴν περὶ αὐτῶν τοῦ Ἰστροῦ διακείμενα καὶ γειτονοῦντα τῷ κράτῃ Τουρκίας*.

zaključio je da se izraz „tvrđave“ (grč. *φρούρια*), iako u množini, najvjerojatnije odnosi samo na Beograd, dok bi se pod izrazom Morava podrazumijevala istoimena rijeka.⁹⁶ Nasuprot Ferlugi S. Pirivatrić zaključio je da se iza množine ipak kriju dvije utvrde - Beograd i Morava.⁹⁷ Ovakvo je čitanje potvrdio i B. Flusin u francuskome prijevodu Skiličina teksta.⁹⁸

Da bi se, nasuprot Ferluginome mišljenju, u slučaju Morave iz Skiličine vijesti zaista moglo raditi o gradu, potvrđuje i jedan gotovo suvremeni latinski izvor. Kroničar Lambert iz Hersfelda (oko 1024. – oko 1088.) zabilježio je u svojim *Analima* da je na putu prema Jeruzalemu „Božić 1059. proslavio u gradu Moravi koji je smješten na granici između Ugra i Bugara“.⁹⁹ Lambertovu je vijest prenio i Saski analist (*Annalista Saxo*) pogrešno pripisujući božićni boravak u Moravi „njemačkom kralju“.¹⁰⁰ Ukratko, u svjetlu činjenice da se grad imenom Morava nakon 11. stoljeća više ne spominje, moguće je pretpostaviti da je stradao prilikom ustanka 1072. godine kada su, kao što svjedoči Nikefor Brijenij, uništeni „Sirmij i drugi gradovi do Vidina“¹⁰¹.

* * *

Uzimajući u obzir dosad razmotrene izvore i sažimajući iznesena opažanja, čini mi se dopustivim iznijeti nekoliko pretpostavki potencijalno relevantnih za tumačenje razmatranoga ulomka zadarske legende:

1. Tijekom 9. stoljeća na području današnje sjeverne Srbije, vjerojatno u blizini ušća Velike Morave u Dunav, postojala je „sklavinija“ Moravija, to jest zajednica Moravljana.
2. Ta je politička tvorba (ako ju možemo tako nazvati) barem u drugoj polovici 9. stoljeća našla svoj odraz u crkvenoj organizaciji najprije unutar bizantske, a potom i bugarske Crkve.
3. U drugoj polovici 10. stoljeća negdje na širem području srednjega Podunavlja bila je uobličena i bizantska upravna jedinica Morava na čelu koje je stajao strateg. Strategovu titulu vrlo izvjesno valja povezati s prethodno utvrđenim.

⁹⁶ ВИНЈ III, 143 (н. 207).

⁹⁷ Пириватрић, *Самуилова држава*, 55.; isti, „Византијска тема“, 174.

⁹⁸ Jean Skylitzes, *Empereurs De Constantinople*, trad. Bernard Flusin (Paris: Lethielleux, 2003.), 338. Zahvalan sam akademiku Franji Šanjeku koji mi je ljubazno skrenuo pozornost na to izdanje.

⁹⁹ *Lamberti Hersfeldensis Annales* (ann. 1040-1077, pp. 134-263), a. 1059: *Nativitatem Domini in civitate Marouwa celebravi, in confinio sita Ungariorum et Bulgariorum* (MGH SS V 160.1-3). Izdavač Lambertovih *Analisa* smatrao je da se radi o Nišu: *Ciuitas Marouwa est hodie Nissa in Servia ad Nissam s. Nissavam fluvium qui non longe ab hac urbem cum Morawa fluvio iungitur*. Stoga ga čudi da se na nekim zemljovidima imenom *Morawa* označava mjesto *ad eundem fluvium* na putu od Niša za Beograd (p. 160, n. 46).

¹⁰⁰ *Annalista Saxo* a. 741. – 1139. (pp. 542-777.) a. 1059. *Rex natale Domini in civitate Marawa, que in confinio Ungarorum et Bulgarorum sita est, celebravit* (MGH SS VI, 692.47-48) Izdavač D. G. Waitz ispravno je upozorio da „*Lambertus non de rege sed de se ipso haec retulit*“ (692, n. 56).

¹⁰¹ *Nicéphore Bryennios. Histoire. CFHB, ser. Bruxellensis 9* (Brussels: Byzantion, 1975.), 209, 22-21, 2.

4. U okolici Beograda postojalo je u ranomu srednjem vijeku utvrđeno naselje Morava, koje je pouzdano dokumentirano barem oko 1000. godine, no koje je kao grad, čini se, prestalo postojati već krajem 11. stoljeća.
5. Iz istoga je razdoblja zabilježeno i nekoliko podataka o istoimenoj biskupiji koja je, čini se, već početkom 11. stoljeća bila premještena u Braničevo.

Ukratko, izneseni podaci potvrđuju postojanje (ali i nestanak) političke tvorevine, crkvene i vojne-upravne jedinice te gradskoga središta imenom Morava. Time je, nažalost vrlo oskudno, ali ipak osvjetljen posljednji čin slabo poznate drame. Temeljno jest da navedeno dopušta pretpostaviti postojanje moravskoga imena i nekoga oblika političke organizacije na tome području; sasvim izvjesno i prije događaja sačuvanih u rijetkim izvorima.¹⁰² Ne želeći u zaključivanju ići predaleko, svjesno ovdje zaobilazim implikacije takvoga rasuđivanja za raspravu o položaju Velike Moravske kao i problemu sjedišta i jurisdikcije panonsko-moravskoga episkopa Metodija. U nastavku ću ipak upozoriti na nekoliko moguće relevantnih detalja vezanih uz očuvanje uspomene na moravsko ime u kontekstu nekoliko ranosrednjovjekovnih tradicija, čime će dosadašnje izlaganje biti moguće povezati sa zadarskom hagiografijom.

Polazeći, naime, od očite činjenice da su ratna i druga razaranja u više navrata prekidala kontinuitet života institucija na razmatranome prostoru tijekom rano-g srednjeg vijeka, vrlo je važno postaviti pitanje oblika, naravi i svrhe očuvanja uspomene na nestale političke tvorbe i crkvene institucije. U sljedećemu odlomku pozornost ću, stoga, posvetiti dvjema tradicijama koje su, na različit način, sačuvale „moravsku uspomenu“.

4. *Moraviae memor*: oblici i širenje uspomene na Moravu

4.1. Uspomena na Moravu u ćirilometodskoj tradiciji

Utvrdivši postojanje (makar i kratkotrajno) teritorija, grada i biskupije Morave na zapadnim granicama ranosrednjovjekovne bugarske države, čini mi se važnim razmotriti i mogući odjek te stvarnosti u crkvenoj tradiciji – hagiografiji solunske braće odnosno njihovih nasljednika. Riskirajući napuštanje područja svoje kompetencije te upozoravajući na to da se mahom radi o nešto kasnijim izvorima nastalim tijekom 11. i 12. stoljeća (ne negirajući time i njihovo oslanjanje na starije predloške), čini mi se vrijednim opažanja očita „geografska neodređenost“ uspomene na Moravu, to jest njezino povezivanje s Bugarskom. Navođenje

¹⁰² U tome smislu umjesto zaključka dobro mogu poslužiti riječi mađarskoga povjesničara I. Petrovicsa: „Mogućnost da je ta državna tvorevina postojala ne isključuju prvenstveno oni povjesničari koji se bave proučavanjem pisanih izvora i oni koji u svakom slučaju nastoje svoja gledišta detaljno obrazložiti. Nasuprot njima, arheolozi ostaju ustrajni u mišljenju da je postojanje južne Moravske neprihvatljivo. Neprijeporno je da oni imaju pravo u tomu da je do danas nepoznata arheološka ostavština spomenute državne tvorevine. Međutim, uz to odmah možemo dometnuti da je to samo trenutačno stanje te da arheološka istraživanja mogu donijeti još mnoga iznenađenja.“ Petrovics, „Imre Boba“, 575.

nekoliko odabranih izvora ovdje prvenstveno ima svrhu upućivanja na mogući smjer istraživanja, a nikako temeljitu obradu dotaknutoga korpusa tekstova.

Prvi grčki životopis sv. Klementa Ohridskoga (druga polovica 9. stoljeća – rano 10. stoljeće) iz pera ohridskoga arhiepiskopa Teofilakta (oko 1050. – poslije 1126.)¹⁰³ na nekoliko mjesta spominje Moravu u vezi s Panonijom: „Metodije koji je bio slava *eparhije* Panonije postade nadbiskup Morave“¹⁰⁴ te nešto niže „zaredio je [Metodija] biskupom Morave u Panoniji“.¹⁰⁵ Govoreći o Metodovu nasljedniku, Teofilakt nadalje piše da je „Gorazd (...) bio izabran za nadbiskupa Morave“¹⁰⁶ pri čemu je i sam Gorazd „bio rodnom iz Morave, tečno je govorio i slavenski i grčki te ga je Metodije izabrao za biskupsku stolicu“.¹⁰⁷ Sastavljač drugoga (nešto mlađeg) grčkog životopisa ohridski svećenik i kasniji arhiepiskop Dimitrije († oko 1236.) Metoda naziva „arhiepiskopom Morave i Bugarske.“¹⁰⁸ Štoviše „drugi“ grčki životopis Nauma Ohridskoga (oko 830. – oko 910.),¹⁰⁹ nastao u 11. stoljeću, naziva i njega „arhijerejem Morave“.¹¹⁰

Ne želeći tim navodima upućivati na ishitrene zaključke glede položaja Svatoplukove državine (poput I. Bobe ili nekih njegovih nastavljača koji su koristili iste izvore da bi dokazali da Metodovu Moraviju valja vezati *isključivo* uz „južni lokalitet“), čini se očitim da je u određenome segmentu ćirilometodske tradicije došlo do pomaka percepcije položaja Morave (Morava/Panonija → Morava/Bugarska). U svijesti autora koji su pisali u vrijeme kada Svatoplukova državina i ona njegovih nasljednika nije postojala, pojam Morave očito se sve više vezao uz Bugarsku. Ukratko, čini se da se Morava u pisanim vrelima s vremenom „preselila na jug“.

Kao znakovita potvrda toj pretpostavci lijepo može poslužiti uporaba *Vita Constantini* u *Ljetopisu popa Dukljanina*,¹¹¹ koji također čuva „bugarske asocijacije“

¹⁰³ Theophylactus, *Vita Clementis Ochridensis* (dalje: Theophylactus, *Vita Clementis*) prema: A. Milev ed., *Gruckite zitija na Kliment Ochridski* (Sofia, 1966.), 76-146. (dalje: Milev, *Gruckite zitija*).

¹⁰⁴ Theophylactus, *Vita Clementis* 4,3. Μεθόδιος, ὁς τὴν Πανόνων ἐπαρχίαν ἐκόσμησεν, ἀρχιεπίσκοπος Μοράβου γενόμενος.

¹⁰⁵ Theophylactus, *Vita Clementis* 10,6. Μεθόδιον... ἐπίσκοπον Μοράβου τῆς Πανονίας χειροθετεῖ.

¹⁰⁶ Theophylactus, *Vita Clementis* 23,13. Γοράσδης ... ἀρχιεπίσκοπος Μοράβου.

¹⁰⁷ Theophylactus, *Vita Clementis* 35, 1-4. οἷος δὴ Γοράσδης ἐκεῖνος, οὗ πολλάκις ἐμνήστημεν, ὃν ἐκ Μοράβου γενόμενον καὶ ἄμφω τῷ γλώτῳ τὴν τε Σθλοβενικὴν ὄντα καὶ τὴν Γραικικὴν ἰκανώτατον ἢ μὲν ἀρετῇ Μεθοδίῳ τῷ θρόνῳ δέδωκεν.

¹⁰⁸ Chomatenus, *Vita Clementis*, 5,4-5. Μεθόδιος δὲ Μοράβου καὶ Βουλγαρίας ἀρχιεπίσκοπος (Milev, *Gruckite zitija*, 174-182.).

¹⁰⁹ Zaredio ga je papa Hadrijan II. u Rimu 868., stigao je u Bugarsku 886., 893. je naslijedio Klementa kao učitelj, a o. 900. spominje se na Ohridu.

¹¹⁰ Erich Trapp, „Die Viten des hl. Naum von Ohrid,“ *Byzantinoslavica* 35 (1974): 183-185. (194) Κλήμης δὲ ὁ μέγας ἐπιλεξάμενος τὸν λόγους καὶ τρόπους ὁμόζηλον Ναούμ, τὸ ἐμὸν ἄρτι μελέτημά τε καὶ μέλημα, Δακίαν, Μυσίαν, Παννονίαν, Τριβάλλους ἄχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ δι' ἑνὸς τοῦ Μοράβου (ἐκείσε γὰρ καὶ ἀρχιερεὺς ὁ Κλήμης ἐπεκηρύχθη) μεγίστω τῷ τῆς διδασκαλίας πρὸς θεογνωσίας φέγγει κατηγήγαγε καὶ, ὅπερ (195) ζῶση φωνῇ ὀρθόδοξον δόγμα καὶ ἦν πολιτείαν θεάρεστον ἐξεπαίδευσε καὶ θείων [...] Εἰς δὲ τὸν τόπον τοῦ Μοράβου κατεστάθη ἀρχιερεὺς.

¹¹¹ *LJPD*, 48-50.

uočene u upravo prikazanim tekstovima. Štoviše, taj spis smješta zbivanja u kojima sudjeluje jedan od ključnih likova ćirilometodske tradicije u svoje „Kraljevstvo Slavena“, dakle, na područje nekadašnje rimske Dalmacije. *LJPD* ovdje spominjem ne zbog pokušaja dokazivanja ičega – prevelik je broj neriješenih problema vezanih uz datiranje i raščlambu toga spisa da bi se mogao koristiti u tome smislu¹¹² – nego ponajprije kao ilustraciju pretpostavke o preoblikovanju ranosrednjovjekovnih predaja u različitom kontekstu. U tome bi smislu ovdje bilo preuzetno donositi sud o točnim smjerovima širenja i okolnostima prožimanja starijih predaja.¹¹³

Uzevši u obzir tek nekoliko izvora, teško bi bilo odgovoriti na pitanje što je sve pojam Morave *mogao* označavati u raznim srednjovjekovnim kontekstima nastalim nakon raspada Velike Moravske krajem 9. stoljeća. Ipak, pokušat ću iznijeti nekoliko pretpostavki koje bi, nadam se, mogle potaknuti daljnje istraživanje. Ponajprije, može se pretpostaviti da je nestankom Svatoplukove države i uspomena na nju ubrzano bila izložena (podjednako namjernom i nenamjernom) „kvarenju“.¹¹⁴ Očito je, nadalje, da se - započevši s raspršivanjem slavenskih misionara - spomen „zemlje Moravljana“ (osobito *velika pripovijest* o misiji i njezinim apostolima kao najbolje sačuvani ulomak te uspomene) proširio i u krajevima južno od Dunava i Save. Štoviše, može se pretpostaviti i da su nakon nestanka Velike Moravske – političke tvorbe koja je tijekom nekoliko desetljeća 9. stoljeća povezala prostrano, ali ne i sasvim jasno odredljivo, područje – ostaci „Moravljana“ i njihovih susjeda sačuvali neki oblik „društvenoga pamćenja“ na nestalu političku tvorbu. Iako takvo domišljanje ne može biti nego vrlo neodređeno, ne čini se nemogućim da bi upravo na takav način fragmentarni sklopovi podataka postali dijelom nekoga oblika „društvenoga pamćenja“ na područjima kamo su dospjeli. Kao što je naznačeno na primjerima iz bugarske i dalmatinske ćirilometodske tradicije, takvo je, pak, „društveno znanje“ u novim okolnostima bilo podvrgnuto različitim preobrazbama.¹¹⁵ Znanje o Velikoj Moravskoj i njezinome

¹¹² Tek za ilustraciju, *LJPD* danas se datira u kasno 12. stoljeće (Steindorff, Peričić i Margetić), kraj 13. stoljeća (Živković) te, uz pretpostavku da se radi o humanističkoj krivotvorini, u 16. stoljeće (Bujan). Pokušaj pregleda čak i osnovnih argumenata uvelike bi nadišao predviđene okvire ovoga teksta. Uvid u trenutno stanje istraživanja i smjerove tumačenja pružio je nedavno održan znanstveni skup *Ljetopis popa Dukljanina pred izazovima novije historiografije, Colloquia Mediaevalia Croatica* II. (Odsjek za povijest, FFZG-a, Zagreb, 3. ožujka 2011.). Do predviđenoga objavljivanja zbornika radova, sadržaj i sažetci izlaganja dostupni su na: <http://ffzg.academia.edu/TrpimirVedri%C5%A1/Teaching/23632/Chronicle-of-the-Priest-of-Dio-clea-and-the-challenges-of-recent-historiography-II-Colloquia-Mediaevalia-Croatica-Dept.-of-History-FFZg-Zagreb-March-3-2011> (pristup ostvaren 27. rujna 2011.)

¹¹³ Zanimljiv je doprinos u tome smislu upućivanje L. Steindorffa na ovisnost *LJPD* prema latinskoj prije no slavenskoj tradiciji. Ludwig Steindorff, „Liber Methodius. Überlegungen zur kyrillomethodianischen Tradition beim Priester von Dio-clea“ *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich* 8 (1986): 157-172.

¹¹⁴ Počevši od geografske nepreciznosti relativno ranih svjedoka poput *DAI* ili *DCAB*, pa sve do svjesnoga povezivanja Morave s Panonijom – kao što je vidljivo iz drugoga Života sv. Klementa.

¹¹⁵ Stoga, iako je načelno opravdano zanimanje I. Bobe za mlađe „južnoslavenske“ izvore koji su sačuvali dio znanja o Velikoj Moravskoj, oni teško da mogu poslužiti kao izvor pouzdanih povijesnih podataka.

nekadašnjem području bilo je - kao uostalom i svako znanje koje nije fiksirano autoritativnim tekstom i zaštićeno institucionalnom brigom – „lako kvarljivo“. No, čini se podjednako očitim i da ulomci takvoga znanja nisu u promijenjenim okolnostima odmah ni nestali. Takvi ulomci - do danas sačuvani tek u obliku raspršenih krhotina razbacanih u nizu kasnijih izvora - ipak su upotrebljivi kao dragocjeni povijesni izvori *sui generis*. Takvo mišljenje prikladno oslikava i potkrepljuje izvješće o položaju Morave velikoga „enciklopedista“ 10. stoljeća Konstantina VII. Porfirogeneta.

4.2. *Μοραβία* i *μεγάλη Μοραβία* Konstantina VII. Porfirogeneta

Najiscrpnije podatke o povijesti Morav(sk)e i njezinome položaju Porfirogenet donosi u djelu *De administrando imperio* (dalje: *DAI*) u kojemu je spominje na nekoliko mjesta:

- 1.) U 13. poglavlju, koje se bavi „narodima koji žive uz Turke (Mađare)“, Porfirogenet piše da se Svatoplukova zemlja (*μεγάλη Μοραβία*) nalazila južno od Mađara koji su je uništili.¹¹⁶
- 2.) U 38. poglavlju, pripovijedajući o podrijetlu i dolasku Mađara, Porfirogenet piše da „su Turci bježeći [pred Pečenezima] i tražeći zemlju da se nasele, došli u veliku Moraviju (*μεγάλην Μοραβίαν*), istjerali tamošnje stanovništvo, pa se nastanili u zemlji u kojoj i sad, do danas žive“.¹¹⁷
- 3.) U 40. poglavlju, opisujući „starine“ na Dunavu od Trajanova mosta prema zapadu, Porfirogenet ponovno spominje nekrštenu *μεγάλη Μοραβία*, „koju su također uništili Turci“.¹¹⁸ Porfirogenet u tome navodu nedvosmisleno piše o istoj Moraviji kao i u prethodna dva navoda. To je, dakle, Svatoplukova država koja u njegovo vrijeme više nije postojala.¹¹⁹

¹¹⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (dalje: *DAI*), ed. Gy. Moravcsik; eng. transl. R. J. H. Jenkins (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1967.), 13, 5-7. *καὶ πρὸς τὸ μεσημβρινὸν μέρος ἡ μεγάλη Μοραβία, ἣτοι ἡ χώρα τοῦ Σφενδοπλόκου, ἣτις καὶ παντελῶς ἠφανίσθη παρὰ τῶν τοιούτων Τούρκων, καὶ παρ' αὐτῶν κατεσχέθη*. Usporedi i hrvatski prijevod N. Tomašića: Konstantin VII. Porfirogenet, *O upravljanju carstvom* (Zagreb: Dom i svijet, 2003.) (dalje: Porfirogenet, *O upravljanju*).

¹¹⁷ *DAI* 38, 57-59. *Οἱ οὖν Τούρκοι τραπέντες καὶ πρὸς κατοίκησιν γῆν ἐπιζητοῦντες, ἐλθόντες ἀπεδίωξαν οὗτοι τοὺς τὴν μεγάλην Μοραβίαν οἰκοῦντας, καὶ εἰς τὴν γῆν αὐτῶν κατεσκήνωσαν*. Tomašićev prijevod glasi: „Turci bježeći [pred Pečenezima] i tražeći zemlju za svoj nastan, dođu u Veliku Moravsku, otjeraju tamošnji narod, pa se u toj zemlji učadore, koju i sada do danas nastavaju.“ (Porfirogenet, *O upravljanju*, 101.).

¹¹⁸ *DAI* 40, 32-34. *καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε ἡ μεγάλη Μοραβία, ἡ ἀβάπτιστος, ἦν καὶ ἐξήλειψαν οἱ Τούρκοι, ἧς ἦρχε τὸ πρότερον ὁ Σφενδοπλόκος*. Iz konteksta je zaista donekle neobično da bi pisac, opisujući „starine“ na Dunavu, dospio sve do „sjeverne Moravske“. U svakom slučaju, očito se navod odnosi na Moravsku spomenutu u prethodnim poglavljima.

¹¹⁹ Što je, rekao bih, prilično jak argument u prilog tumačenju *μεγάλη* kao „stara, nekadašnja“.

- 4.) Vraćajući se opisu u 41. poglavlju, Porfirogenet ne upotrebljava pridjev *μεγάλη*.¹²⁰
- 5.) Konačno, posljednji spomen Moravije u *DAI* nalazi se u 42. poglavlju gdje Porfirogenet Moravijom (ponovno bez pridjeva *μεγάλη*) naziva zemlju „preko rijeke Dunava“ u kojoj žive „Turci“.¹²¹

Na temelju Porfirogenetova izvješća bilo bi, čini mi se, prilično teško dokazati da se središte Svatoplukove države nalazilo u Srijemu južno, to jest istočno od Dunava. Međutim, čini mi se podjednako upitnim i rašireno mišljenje da bi Porfirogenet izrazom *μεγάλη Μοραβία* želio naglasiti njezinu veličinu. Sklon sam prihvatiti mišljenje prema kojemu taj izraz upućuje na „staru“, dakle „nepostojeću“, Moraviju. Međutim, bez obzira na ta dva problema Porfirogenetova uporaba pojma *Μοραβία*, iako donekle neprecizna, ipak dopušta zaključiti da on pod Moravom podrazumijeva (među ostalim?) upravo područje u Panoniji na kojemu u njegovo doba žive Mađari.¹²² No, kamo se u smjeru juga i istoka proteže Porfirogenetova Moravija, nije sasvim jasno. Nadovezujući se na spomen Mađara u *DAI* 38, 58-60 te *DAI* 41, 22-23, Porfirogenet se vraća tome prostoru u *DAI* 42 opisujući, kako kaže naslov poglavlja, „prostor od Soluna do rijeke Dunav i Beograda, te tursku i pečenešku zemlju“. U tome ulomku (*DAI* 42, 18-20) stoji da Turci „žive s onu stranu rijeke Dunav u zemlji Moraviji“, ali i „s ovu stranu, između Dunava i rijeke Save“.¹²³ Kako protumačiti taj opis?

Za Konstantina Porfirogeneta Mađari nedvosmisleno žive s onu stranu (sjeverno ili zapadno) Dunava u zemlji koja se zove Moravija. No, oni žive i između Save i Dunava. Znači li to da Mađari žive u Moraviji koja je „preko Dunava“ i izvan Moravije, dakle, u današnjoj Slavoniji i Srijemu ili se navedeni ulomak može protumačiti kao da se i Moravija – zemlja u kojoj žive Mađari – proteže i između Save i Dunava? U jezičnome smislu čini mi se točnije tekst shvatiti kao da Mađari „osim u Moraviji“ žive i između Save i Drave, no ni drugo tumačenje nije sasvim neprihvatljivo.

Tako je, naime, navedeni ulomak protumačio I. Boba želeći dokazati da je riječ o području južne odnosno sirmijske Panonije.¹²⁴ Bobin opsežniji zaključak da Porfirogenetov spomen Moravije upućuje na područje današnje „sjeverne Jugoslavije i jugostočne Mađarske, a ne doline rijeke Morave sjeverno-sjeveroistočno od

¹²⁰ *DAI* 41. *Περὶ τῆς χώρας τῆς Μοραβίας*; *DAI* 41,2-3. *Ἰστέον, ὅτι ὁ Μοραβίας ἄρχων, ὁ Σφενδοπλόκος, ἀνδρείος καὶ φοβερός εἰς τὰ πλησιάζοντα αὐτῶ ἔθνη γέγονεν.*

¹²¹ *DAI* 42, 18-19. *Καὶ κατοικοῦσιν μὲν οἱ Τοῦρκοι πέραθεν τοῦ Δανούβεως ποταμοῦ εἰς τὴν τῆς Μοραβίας γῆν.*

¹²² Takav zaključak izravno potvrđuje Porfirogenet bilježeći da Mađari tamo žive i u njegovo vrijeme: *εἰς ἣν νῦν οἱ Τοῦρκοι μέχρι τῆς σήμερον κατοικοῦσιν* (*DAI* 38, 58-59), što ponavlja u *DAI* 41, 21-23.

¹²³ *DAI* 42, 19. (...) *ἀλλὰ καὶ ἔνθεν μέσον τοῦ Δανούβεως καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ.*

¹²⁴ Boba, *Moravia's History*, 78. Bobin pokušaj preciznoga određivanja Moravije u jugoistočni ugao Panonije, tj. u Panoniju *Sirmiensis* čini se ipak uvelike nategnutim.

Beča¹²⁵ zvuči opravdano, no čini mi se krajnje problematičnim na temelju istoga zaključivati da se Moravija nalazila južno od Dunava. Slično Bobi i L. Margetić je razmatrani opis položaja Moravije također protumačio kao da „Moravija obuhvaća današnju Bačku, Baranju i istočnu Slavoniju.“¹²⁶ Porfirogenetov opis, doduše, upućuje na područje sjeverno (i zapadno) od Dunava, no iz istoga nije sasvim jasno je li za Porfirogeneta i Srijem dio Moravije. Ono što se ipak čini očitim jest da se Moravija nalazi u blizini Beograda, s onu stranu Dunava, te da Mađari žive u Srijemu.¹²⁷

Osim razmotrenih podataka o Moraviji u *DAI* vrlo je znakovit spomen Moravljana i u drugome (već spominjanom) Porfirogenetovu spisu. Naime, popisujući u *DCAB* „obraćanja naredbama“ (*κελεύσεις*) raznim poglavarima stranih naroda, Porfirogenet arhonta Moravljana spominje među „južnoslavenskim“ arhontima.¹²⁸ U tome je kontekstu vrlo ozbiljno pitanje (ustvari još uvijek bez odgovora) - na vladara koje Morave se odnosila carska zapovijed? B. Ferjančić je komentirajući odlomak zaključio da se spomen „arhonta Morave“ ne može odnositi na vladara nekadašnje Svatoplukove države, koja polovicom 10. stoljeća više nije postojala¹²⁹, čime je dotaknuo ključno pitanje vremena nastanka popisa slavenskih knezova, to jest pitanje vremena iz kojega taj popis odražava odnose. P. Stephenson je nedavno ustvrdio da upravo spomen Morave u tome kontekstu potvrđuje da je popis nastao prije pada odnosno mađarskoga rušenja takozvane Velikomoravske Kneževine (oko 895. – 906.) ne dovodeći pritom u pitanje geografski smještaj spomenute Morave.¹³⁰ No, ako bi to bio jedini argument u prilog ranijoj dataciji, Stephensonovo bi se tumačenje moglo odbaciti kao cirkularno. S druge strane, nije li – bez obzira na njegovu vezu sa Svatoplukovom Moravom – u vrijeme sastavljanja (kada god to bilo) postojao zasebni arhont Moravljana? Zanimljivo je, naime da se njemu obraća istom naredbom kao i drugim južnoslavenskim vladarima koje smatra svojim podanicima.

¹²⁵ Boba, *Moravia's History*, 80.

¹²⁶ Margetić, „Pitanje“, 60.

¹²⁷ Takvo bi razumijevanje dalo za pravo Baradi, koji je povezo Mirmidonce iz „Adalberonova pisma“ s Mađarima. Drugačije tumačenje nekih ovdje razmatranih izvora dopuštalo bi i takvo tumačenje. Porfirogenet, naime, nedvosmisleno smješta Moravu na područje pod vlašću Mađara. Kao što je i područje „češke“ Morave bilo predmetom prijepora između Mađara i Njemačkoga Carstva, tako je i područje pretpostavljene podunavske Morave tijekom velikoga dijela 11. i 12. stoljeća bilo područja sukobljavanja interesa Mađara i Bizanta.

¹²⁸ *DCAB* 691, 8-11. *εις τὸν ἄρχοντα Χρωβατίας· εἰς τὸν ἄρχοντα Σέρβλων· εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν Ζαχλοῦμων· εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ Κανάλη· εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν Τραβούνων· εἰς τὸν ἄρχοντα Διοκλείας· εἰς τὸν ἄρχοντα Μωραβίας*. Na temelju toga što se u popisu ne spominju Neretvani, J. Ferluga iznio je pretpostavku da se nastanak obraćanja može datirati krajem 9. ili početkom 10. stoljeća.

¹²⁹ ВИИЈ II, 78, bilj. 290.

¹³⁰ Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier: a political study of the Northern Balkans, 900-1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000.), 36. (dalje: Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*).

Kako god bilo, vraćajući se prvotnome predmetu ove rasprave, nalazim upravo ključnim razmotriti značenja podatka s kraja 41. poglavlja gdje je - govoreći „o smještaju Morave“ - Porfirogenet zabilježio da se nakon rasapa Svatoplukove države ostatak Moravljana „rasipao i uskočio među susjedne narode, među Bugare, Turke, Hrvate i ostale narode“.¹³¹ Dakle, Moravija o kojoj govori Porfirogenet (*Velika Moravska* suvremene historiografije) nestala je pred naletom Mađara, a njezini su se žitelji izmiješali s Bugarima na jugu i jugoistoku, Mađarima „u svojoj sredini“ i Hrvatima na jugozapadu. Nije li upravo prostor koji su u Porfirogenetovo vrijeme nastanjivala ta tri naroda ujedno i područje na koje je zadarski hagiograf mogao – sasvim smisleno – smjestiti svoga Mirmidona i njegov narod? Na temelju Porfirogenetova opisa bilo bi, doduše, teško dokazivati postojanje „dviiju Morava“,¹³² no zanimljivo je da *DAI* - osim što daje naslutiti da se područje nekadašnje Morave nalazilo u neposrednoj blizini Srijema - potvrđuje i to da se, nakon dolaska Mađara, dio Moravljana povukao prema jugu i jugoistoku, upravo među Bugare i Hrvate.

Završavajući time osvrt na Porfirogenetov udio u očuvanju „moravske uspomenne“, podsjećam da - iako se pretpostavka o postojanju „još jedne slavenske oblasti“ na području ušća Velike Morave u Dunav može smatrati utemeljenom - valja konstatirati da je teško pouzdano utvrditi vezu između te Morave (odnosno naroda koji ju je nastavao) i nekadašnje Svatoplukove države. Na tragu iznesenoga moguće je ponuditi nekoliko pretpostavki:

- a) Na području buduće Agatonove crkvene i bizantske vojne oblasti Morave i prije (propasti) Svatoplukove države postojala je „slavenska oblast“ imenom Morava s mogućim kontinuitetom imena od rimskoga Marga (poput, na primjer, Diokleje).
- b) Šire, ali ne i precizno odredljivo, područje srednjega Podunavlja neko se vrijeme nalazilo „u okviru“ Velike Moravske te se, nakon propasti te državne tvorbe, moravski identitet sačuvao na rubnome području koje Mađari nisu osvojili.

¹³¹ *DAI* 41, 23-25. *Καὶ οἱ ὑπολειφθέντες τοῦ λαοῦ διεσκορπίσθησαν, προσφυγόντες εἰς τὰ παρακείμενα ἔθνη, εἰς τε τοὺς Βουλγάρους καὶ Τούρκους καὶ Χρωβάτους καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔθνη.*

¹³² S druge strane, da Konstantin pod *μεγάλη* ne podrazumijeva nekakvu Veliku (iako ni to značenje nije sasvim isključeno) nego „staru Moravsku“, uz čitav niz analognih uporaba, potvrđuje i činjenica da - govoreći o Svatoplukovoj državi prije dolaska Mađara - zemlju naziva jednostavno zemljom Moravom (*χώρας τῆς Μοραβίας*). Dakle, na temelju tumačenja relevantnih ulomaka *DAI*-a čini se sasvim uvjerljivim mišljenje da je Konstantin Porfirogenet navodni naziv „Velika Moravska“ (*μεγάλη Μοραβία*) upotrijebio u značenju „stara Moravska“. Znatno manje uvjerljivom čini mi se pretpostavka da je taj izraz upotrijebio radi razlikovanja od neke druge Moravske jer - osim što je očito da Svatoplukovu zemlju vidi u Panoniji - Porfirogenet, čini se, uopće ne govori o dvije Morave. Oslonimo li se na *DAI*, o Moravi južno od Dunava kao da nema ni riječi.

c) Relativno kasno *pouzđano* pojavljivanje „južne“ Morave u izvorima možda se može dovesti u vezu i sa skupinom izbjeglih „panonskih“ Moravljana.¹³³

Naglašavajući da se tri navedene pretpostavke međusobno ne isključuju i bez obzira na sve moguće nedoumice, čini se neprijepornim da se barem od polovice 10. stoljeća (a vrlo izvjesno već i od 9. stoljeća) zasad neodređeno područje srednjega Podunavlja nazivalo Moravom. Štoviše, čitav niz kasnijih izvora tu Moravu povezuju ne samo s Panonijom nego i s Bugarskom te bi za daljnje tumačenje od osobitoga značenja bilo proširiti istraživanje na izvore s toga područja. Konačno, prihvati li se kao pouzdana pretpostavka o postojanju ranosrednjovjekovne Morave u današnjoj Srbiji, bez obzira na njezinu vezu s „pravom“, to jest *Velikom Moravskom* na sjeveru, kakvu je vezu moguće uspostaviti između utvrđenoga i zadarske hagiografije?

5. *Quid ergo Moraviae et Iaderae?*

Kao što je naglašeno na početku, jedna je od polazišnih točaka ove rasprave bila pretpostavka da su domaći autori (koji su izraz *provincia Marab* u *TBG* protumačili kao da se radi o Hrvatskoj Kneževini) odbacili pretpostavku da je riječ o Moravi – upravo na temelju rasprostranjene sumnje u postojanje „neke druge Morave“. Smatrajući da ovdje izneseni argumenti nedvosmisleno utvrđuju postojanje „još jedne Morave“, na kraju rasprave preostaje temeljitije obrazložiti zašto smatram mogućim odnosno vjerojatnim da zadarska legenda, spominjući *Marab*, govori upravo o toj „pokrajini“. Čak i ukoliko se takav zaključak ne može smatrati dokazanim, pri daljnjim će pokušajima „izlučivanja povijesnoga materijala“ iz *TBG*, uz argumente iznesene od strane pristaša „hrvatskoga tumačenja“, nužno biti ozbiljno razmotriti i čitav niz naznaka koje idu u prilog „moravskome tumačenju“.

5.1. Mirmidonci u povijesno-zemljopisnome kontekstu „hrvatsko-bugarskih odnosa“

Ponajprije, pod pretpostavkom da je starješinu pokrajine Morave, to jest njegove „Mirmidonce“ moguće smjestiti na širi prostor, koji razmotreni ulomci ranosrednjovjekovnih legendi spominju kao Moraviju ili Moravu, moguće je, sada s nešto više podataka na raspolaganju, vratiti se pitanju s početka rasprave: tko su Mirmidonci? Dosad su izneseni argumenti u prilog pretpostavci da je nekakav oblik teritorijalne ili upravne tvorbe, odnosno grad imenom Morava, postojao između 9. i 11. stoljeća na širem području jugoistočno od Srijema odnosno srednjega Podunavlja. Stoga je za odgovor na postavljeno pitanje vrlo važno smjestiti taj prostor u tadašnji geopolitički kontekst. Naime, od ranih se desetljeća 9. stoljeća

¹³³ Usp. Boba, *Moravia's History*, 83.

radi o zapadnim područjima ranosrednjovjekovne bugarske države.¹³⁴ Je li, na temelju toga, ispravno zaključiti da su „Mirmidonci“ – Bugari?

Izraz Bugarska tijekom osvajanja Bazilija II. podrazumijevao je (iz bizantske perspektive), u širem smislu, sve zemlje koje su priznavale vlast bugarskoga cara. Promatrajući taj prostor sa zapada, moguće je ustvrditi da je jugoistočni ugao Panonije sa širim područjem Srijema bio u bugarskim rukama barem od početaka 9. stoljeća pa sve do propasti Bugarskoga Carstva 971. godine. No, i nakon toga su Bugari u nekoliko navrata uspijevali ovladati tim prostorom da bi ga konačno izgubili tek u vrijeme Bazilija II. Nakon toga (za Bugare konačnoga) poraza izraz Bugarska u užemu je smislu počeo označavati područje oko Ohrida, Prespe i Skoplja (gdje se nalazilo sjedište stratega autokratora), dok je Podunavlje uglavnom bilo uključeno u temu Paristrion (ili od sredine 11. stoljeća Paradounavon).¹³⁵ Oslanjajući se ovdje prvenstveno na stariji i širi opseg značenja pojma Bugarska, moguće je ustvrditi da stanovništvo toga djela „sjevernog Balkana“ bizantski izvori, bez pretjeranoga nastojanja oko točnosti, ponekad nazivaju Bugarima. U tome je „političkom smislu“ stanovnike podunavske Morave – bili oni „autohtoni“ Moravljani, Moravljani prebjezi iz Velike Moravske ili pak oboje – nakon bugarskoga osvajanja načelno moguće smatrati Bugarima.

Svjedočanstvo o tome da su Moravljani, barem iz bugarske perspektive, mogli rano biti smatrani Bugarima donosi izvor poznat pod imenom „Solunska legenda“. Problematična tradicija, odnosno, narav tog teksta ne dopuštaju *a priori* odbaciti kao bezvrijedan sav materijal sačuvan u toj moguće ranonovovjekovnoj kompilaciji.¹³⁶ U kontekstu ove rasprave vrlo je zanimljiv ulomak u kojem, opisujući „svoj dolazak“ u Solun, sv. Ćiril pripovijeda:

„Međutim, Bugari su čuli za mene, i veliki knez Desimir moravski, Radivoj preslavski, i svi bugarski velikodostojnici skupili su se oko Soluna i započeli rat koji je potrajao tri godine, prolijevajući mnoštvo krvi.“¹³⁷

Međutim, nedostatak izvora „iz prve ruke“ – odnosno izvora koji bi svjedočili o tome kako su sami sebe nazivali stanovnici toga područja - pokušaj njihova

¹³⁴ O ranome bugarskom osvajanju tih područja vidi: Predrag Komatina, „The Slavs of the mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century“, *ЗРВИ* 47 (2010): 55-82.

¹³⁵ Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 78.

¹³⁶ Prema mišljenju više stručnjaka „Solunska legenda“ je falsifikat, nastao možda tek u ranome novom vijeku, no koji sadrži „povijesni sloj“ iz razdoblja bizantske vlasti u Bugarskoj. Po duhu bliska narativnim izvorima 12. i ranog 13. st., legenda čuva ulomke povijesnog materijala iz 11. st. Vidi: Kiril Petkov, ur. *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture* (Leiden-Boston: Brill, 2008.), 141-142. (dalje: Petkov, *Voices*).

¹³⁷ Tekst donosim u prijevodu s engleskoga prema: Petkov, *Voices*, 142. Na stranu sumnjivo podrijetlo legende, no ukoliko je moguće utvrditi da je ulomak u kojem se spominje moravski knez zaista bio sastavljen, kao što implicira izdavač prijevoda „Solunske legende“, u jugozapadnoj Bugarskoj u 11. ili 12. st., bilo bi to zanimljivo svjedočanstvo o postojanju traga moravskog identiteta u srednjovjekovnoj bugarskoj historiografiji.

identificiranja čini gotovo beznadnim. S obzirom na to da je vrlo teško utvrditi kako su se „Moravljani“ sami identificirali - u duhu anakronoga projiciranja modernih nacionalnih i državnih granica u ranosrednjovjekovnu stvarnost - mogli bismo ih proglasiti „svime i svačime“. Nema potrebe posebno naglašavati koliko je pokušaj izjednačavanja ranosrednjovjekovnih političkih tvorbi i „etničkih identiteta“ - osobito ako se radi o tako krhkim i slabo dokumentiranim kao što je slučaj s razmatranim Moravljanima - sa suvremenim nacijama više je no problematičan.¹³⁸ Iako je povijest tih Moravljana legitimno proučavati u kontekstu više regionalnih nacionalnih povijesti, stanovnike Morave u ranosrednjovjekovnome je kontekstu ispravno smatrati upravo - Moravljanima. O podrijetlu njihova imena i okolnostima „oblikovanja njihova identiteta“ moguće je raspravljati unutar iznesenih okvira, ali i niza drugih pretpostavki.

Što se pak pitanja povijesnih dodira Hrvatske i Dalmacije s prostorom koji su nastavali ti Moravljani tiče, još jednom ću podsjetiti na upozorenje R. Katičića da se područje ovdje rekonstruirane podunavske Morave u odnosu na Dalmaciju nalazilo „u dubokom kopnenom zaleđu, s kojim su postojale veze samo preko dugih bespuća“.¹³⁹ Međutim, nasuprot tome, valja podsjetiti i na to da doista ne manjka izvora iz 9. i 10. stoljeća koji svjedoče upravo o intenzivnim dodirima Dalmacije sa zapadnim bugarskim zemljama. Da tek ukratko podsjetim. Od spomena Timočana, koji su se „otrgli iz zajedništva s Bugarima“ da bi se kasnije pridružili Ljudevitovoj pobuni protiv franačkoga vrhovništva,¹⁴⁰ preko više zabilježenih sukoba hrvatskih vladara s Bugarima tijekom 9. i 10. stoljeća,¹⁴¹ zatim papinskih pisama koja svjedoče o diplomatskim dodirima između jadranskoga prostora i Bugarske¹⁴² pa sve do nedavno vrednovane *Geografije* Alfreda Velikoga¹⁴³ - može se reći da čitav niz izvora svjedoči o bliskim kontaktima Hrvatske Kneževine i Bugarske u ranome srednjem vijeku. Dodamo li tome popisu i niz problematičnih

¹³⁸ Dva novija primjera koji upozoravaju na složenost problema tumačenja problema „etničkih identiteta“ na području istočne jadranske obale u ranome srednjem vijeku su: Neven Budak, „Identities in Early Medieval Dalmatia (7th - 11th c.)“ u: *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, ur. Ildar Garipzanov - Patrick Geary - Przemyslaw Urbanczyk, (Turnhout: Brepols, 2008.), 223-241., i Mladen Ančić, „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani“ u: *Hum i Hercegovina kroz povijest* (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u Mostaru 5. - 6. studenoga 2009.), ur. Ivica Lučić, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.), 217-278.

¹³⁹ Katičić, *Litterarum studia*, 416.

¹⁴⁰ *Annales Regni Francorum*, a. 818 (...*qui nuper a Bulgarorum societate desciverant*); 819. (...*populum qui missa Bulgarorum societate...*).

¹⁴¹ *DAI*, 31, 58-67 (u vrijeme Mihaela Borisa); *DAI* 32, 126-128 *passim* (u vrijeme cara Simeona) i tako dalje.

¹⁴² Pisma pape Ivana VIII. (Zdeslavu, početkom 879. godine) i (Branimiru, 7. lipnja 879. godine).

¹⁴³ Janet Batley, ed. *The Old English Orosius* (London-New York-Toronto: Oxford University Press, 1980.), I.i, 17-18. Diskusija o relevantnosti *Geografije*: Mirjana Matijević Sokol - Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, II. dopunjeno izdanje (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2005.); Radoslav Katičić, „Dalmatia u zemljopisu Alfreda Velikoga“, *Starohrvatska prosvjeta* III/30 (2003): 77-98.

izvora poput takozvanih splitskih isprava Pinča i Plesa,¹⁴⁴ ocrtava se povijesni i geografski kontekst unutar kojega dalmatinski gradovi i njihovo zaleđe održavaju relativno uobičajene kontakte sa zapadnim bugarskim područjima.¹⁴⁵ Nasuprot tome, o vezama i dodirima ranosrednjovjekovne Dalmacije s područjem današnje Češke (ne tvrdeći da dodira nije bilo) jednostavno nema toliko sačuvanih podataka.

U svjetlu iznesenih podudarnosti i pretpostavki ne čini mi se pretjerano preuzetnim smatrati da bi i ime poglavara pokrajine *Marab*, kojega zadarski hagiograf naziva Mirmidonom, moglo odražavati „bugarsko“ podrijetlo bilo da ime - ako se radi o (kako je M. Suić pretpostavio) igri riječima - odražava „narodno ime“, bilo da se radi o imenu-identitetu koji neki od bugarskih ranosrednjovjekovnih pisaca koriste nastojeći „upisati“ svoju povijest u veliku pripovijest klasične historiografije.¹⁴⁶

Nadovezujući se time na upravo izneseno domišljanje o sudbini „moravske tradicije“, dopušteno je zaključiti da je i sastavljač zadarskoga *TBG* znao ponešto o Moravi. Štoviše moguće je da se autor legende o prijenosu relikvija sv. Krševana zaista, kao što je duhovito naslutio Suić (iako s drugačijim zaključkom), poigrao odnosom značenja *Marab* – *Morava* – *M(o)ravljani* – *Mirmidonci*.¹⁴⁷ No, ostavljajući (zasada) tu zanimljivu pretpostavku po strani, upozorio bih na još jednu dimenziju ove igre riječima. Naime, postoji li kakvo povijesno svjedočanstvo o vezi Mirmidonaca s Moravom? Kao što je uočeno na početku ove rasprave, u slučaju zadarske legende veze između dva pojma čine se očitima, a istraživanje značenja pojma *Marab* unapređuje mogućnosti propitivanja značenja pojma *Mirmidones*.

Uzevši u obzir čitav niz značenja toga imena u kasnoantičkoj i srednjovjekovnoj uporabi, S. Antoljak je zaključio da oni ne mogu biti Bugari. No, pozorno razmotrivši njegove zaključaka, valja naglasiti da se njegovo tumačenje prvenstveno odnosi na značenje sklopa *Cruvvati et Mirmidones* iz Adalberonova pisma. Suzivši svoj interes prvenstveno na tumačenje toga navoda, može se reći da je Antoljak

¹⁴⁴ Iako je većina domaćih povjesničara smatrala darovnice kasnijim falsifikatima u prilog vjerodostojnosti njihova sadržaja vidi: Stjepan Antoljak, „Da li su isprave Penča i sina mu Plesa uistinu obični falsifikati“, *Годишен зборник филозофског факултета на Универзитетот – Скопје* 20 (1968): 169-184.; Mladen Ančić, „Srednjovjekovni montaneji“, *Starohrvatska prosvjeta* 24 (1997): 3-24.

¹⁴⁵ Šire o ranosrednjovjekovnom okviru političkih i crkveno-jurisdikcijskih dodira između Hrvatske i Bugarske vidi: Ivan Dujčev, „Croazia intermediario fra la Bulgaria e Roma alla fine del secolo nono ed all'inizio del secolo decimo“, *Slovo* 37 (1987): 27-34., te Marcello Garzaniti, „Ohrid, Split i pitanje slavenskoga jezika u bogoslužju u X. i XI. stoljeću“, *Slovo* 60 (2010): 307-334.

¹⁴⁶ Nastojanje ranosrednjovjekovnih autora da Bugare prikažu kao nasljednike starih Mirmidonaca, svakako zavređuje temeljitiju raščlambu. Vidi nekoliko opažanja u: Antoljak, „Još nešto“, 146-147.

¹⁴⁷ Ako je pretpostavka točna, takva bi igra riječima mogla pretpostavljati i poznavanje slavenskoga jezika.

ipak podcijenio činjenicu da brojni bizantski autori spominju Mirmidonce upravo u, da tako kažem, „bugarskome kontekstu“.¹⁴⁸

Naime, za tumačenje pojma *Myrmidones* u kontekstu ranosrednjovjekovne povijesti srednjega Podunavlja upravo su znakoviti navodi (približno) suvremenih bizantskih autora. No, problem izjednačavanja Mirmidonaca s Moravljanima ili Bugarima proizlazi upravo iz činjenice da je nemoguće odrediti jedinstveno značenje koje Mirmidoncima pridaju bizantski pisci. Ime Mirmidongi, kao i mnoga druga imena koja oni pripisuju svojim „barbarskim“ susjedima, moglo je označavati štošta.¹⁴⁹ No, dok je u slučaju uporabe nekih drugih „etnonima“ moguće uočiti određenu podudarnost kod više pisaca, u slučaju Mirmidonaca teško je išta zaključiti s obzirom na to da je ime, čini se, korišteno relativno rijetko.¹⁵⁰

Najstarija i najčešća uporaba imena Mirmidongi u ranosrednjovjekovnome bizantskom kontekstu jest ona homerovska - „Mirmidongi su pleme tesalsko pod Ahilovim gospodstvom, po priči iz EGINE starinom, gdje ih je Jupiter na molbu Ejakovu od mrava pretvorio u ljude“ ili „ahejsko pleme u tesalskoj Ftiotidi, kojim je vladao Ahilej s glavnim gradovima Ftijom i Heladom. Kažu da su na Eakove molbe postali od mrava.“¹⁵¹ U dugome vremenskom rasponu između nastanka homerskih epova i ranosrednjovjekovnih bizantskih kronika pojam Mirmidongi upotrebljavan je s jedne strane za različite „ratoborne skupine“ (odatle i široka, neodređena uporaba tijekom kasnoga srednjeg vijeka), a s druge strane za jedan od naroda Grka.¹⁵² No, čini se da se, barem od kasne antike, jasno razlikovanje Mirmidonaca kao „sjevernih (ergo divljih) Helena“ i Mirmidonaca kao „sjevernih barbara (ergo Skita)“ postupno gubi. Iz perspektive bizantskih autora ratoborni se narodi sa sjevera ili pak narodi koji su naselili područja sjeverno od prvotne „mirmidonske domovine“ Tesalije načelno mogu smatrati Mirmidoncima.

Uz bizantske autore sačuvano je i nešto bugarskih izvora koji nedvosmisleno svjedoče o nastojanju da se ranosrednjovjekovni Bugari povežu s narodima iz klasične starine. Temeljitije istraživanje toga korpusa daleko nadilazi mogućnosti i okvire ovoga rada, no nadam se da će nekoliko odabranih primjera poslužiti kao prikladna potkrepa uočenome. Među najstarije bugarske izvore koji svjedoče o

¹⁴⁸ Usporedi navedene izvore prema: Antoljak, „Još nešto“, 146-147.

¹⁴⁹ Različite oblike uporabe pojma *Myrmidones* u srednjemu vijeku donose: Antoljak, „Još nešto“, 143-147., Katičić „Zadrani“, 198., oba s navedenom literaturom.

¹⁵⁰ Dakako, u značenju suvremenoga naroda. Ime se u izvornome značenju naroda iz „klasične starine“ u srednjovjekovnoj bizantskoj književnosti javlja vrlo često.

¹⁵¹ Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, (Zagreb, 1900.); Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1900.; Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole* (Zagreb, 1900.)

¹⁵² Strabon (oko 63 pr. K. – 24.) je, oslanjajući se na starije autore, sažeo jedan od aspekata bogate tradicije zabilježivši da se „Mirmidongi nazivaju i Grcima“ (*Μυρμιδόνες δὲ καλεῦντο καὶ Ἕλληνες*). Vidi: *Strabonis geographica*, Ed. A. Meineke, 3 vols. (Leipzig: Teubner, 1877.), VIII, 6,6. Na istome tragu i Ptolomej (90. – oko 168.) spominje „Mirmidonce i druge Grke“ (*Μυρμιδόνες καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες*). Ptolomaeus, *De differentia vocabulorum*, 391, 28.

pokušaju upisivanja Bugara u pojmovlje iz klasične geografije zasigurno spada zagonetan staroslavenski prijevod *Židovskih ratova* Josipa Flavija (datiran okvirno u 10. stoljeće) u kojemu stoji da: „Iliri, Dalmatinci i Dačani, sada poznati kao Bugari, žive na Dunavu” (*Илyриyи же, и Долмате, и Дакии, нарицаемъе Блъгаре, бѣ Истрѣ живуyиуи (...)*).¹⁵³ Znatno eksplicitniji primjer nudi ranosrednjovjekovni grčki prijepis *Kronike* Ivana Malale († 578.) prepisivač koje je, pišući u 9. ili 10. stoljeću o Ahilejevim ratnicima, zabilježio da su se „nekada zvali Mirmidonci, a sada se zovu Bugari.” (*τῶν λεγωμένων Μυρμιδόνων τότε νυνὶ δὲ λεγομένων Βουλγάρων*).¹⁵⁴ U raspravi o značenju pojma *Mirimdone*s S. Antoljak naveo je nekoliko zanimljivih izvora koji se lijepo uklapaju u predloženo opažanje. To su, osim Mihaela Atalijata kod čijega ću se izvješća temeljitije zaustaviti, pjesnik Ivan Cec (oko 1100. - oko 1180.), koji u istome kontekstu spominje Hune, Bugare i Mirmidonce“ te Konstantin Hermonijak (14. stoljeće), koji u prepjevu *Ilijade* među sudionike rata pod Trojom smješta i „Bugare, Ugre i Mirmidonce“.¹⁵⁵ Nasuprot proširenoj književnoj uporabi među rijetkim ranosrednjovjekovnim bizantskim povjesničarima koji spominju Mirmidonce kao njima suvremen narod jest Mihael Atalijat (11. stoljeće).¹⁵⁶ Prema izvješću sačuvanome u njegovoj *Povijesti* „skitski narod“ (*ἔθνος Σκυθικός*) u pogibelji se utekao „knezu Mirmidonaca“ (*τῶν Μυρμιδόνων ἄρχοντι*), koji ga je smjestio u „svoje gradove“.¹⁵⁷ Iz konteksta bi bilo moguće zaključiti da se pod imenom Mirmidonaca kriju Mađari. Međutim Atalijat - govoreći o zbivanjima u Podunavlju sredinom 10. i u 11. stoljeću - Mađare na više mjesta naziva Sauromatima te je teško zamisliti da bi tek na jednome mjestu učinio izuzetak nazvavši ih Mirmidoncima.¹⁵⁸ S druge strane, ne čini se

¹⁵³ Nikita Aleksandrovič Meščerskiy, *Istorija Iudejskoj vojny Iosifa Flavija v drevnerusskom perevode* (Moskva - Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1958.), 276, 27-29.

¹⁵⁴ *Ioannis Malalae chronographia*, CSHB, ed. L. Dindorf (Bonn: Weber, 1831.), 97,20. Staroslavensku verziju toga izvora vidi u: V. M. Istrin, per. i red. *Hronika Ioanna Malaly* (v slavyanskom perevode). Sankt Petersburg, 1911. (reprint Moskva, 1994.), 122.

¹⁵⁵ Antoljak, „Još nešto“, 146-147.

¹⁵⁶ Pod pojmom „ranosrednjovjekovni povjesničari“ ovdje gotovo proizvoljno i bez želje za preciznošću podrazumijevam podjednako i „historičare“ i „kroničare“, tj. autore koji su pisali u vremenskome rasponu od Teofana Ispovjednika (oko 752 – oko 818.) ili carigradskoga patrijarha Nikefora (806. - 815.) pa sve do Ivana Zonare ili Nikefora Brijenija početkom 12. stoljeća.

¹⁵⁷ *Michaelis Attalioae Historia*, CSHB 3, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker (Bonn: Weber, 1853.), 87,9-16. *Τούτου δὲ τοῦ ἔθνους τοῦ Σκυθικοῦ οἱ μὲν τὸν Ἴστρον ἀντιπεραιωθέντες λιμῶ δυσθεραπεύτω διαφθειρόμενοι, διὰ τὸ καὶ σιτίων ἀπορεῖν καὶ μηδὲ καρπῶν προσδοκίαν ἔχειν ἀσπάρτου καὶ ἀνηρότου τῆς γῆς αὐτῶν ἐαθείσης, εἰς ὀλίγους ἀπετελεύτησαν. καὶ τούτους φασὶ τῶ τῶν Μυρμιδόνων ἄρχοντι προσρῆναι καὶ παρ' αὐτοῦ διασπαρῆναι ταῖς ἀμφ' αὐτὸν πόλεσι, καὶ τὴν ἰδίαν γῆν ἔρημον ἀνθρώπων καταλεῖ αὐτὸν πόλεσι, καὶ τὴν ἰδίαν γῆν ἔρημον ἀνθρώπων καταλειφθῆναι παντάπασιν.*

¹⁵⁸ Zahvalan sam A. Kaldellisu koji me upozorio na to da je izdavač Atalijatove *Povijesti* zapisao da su Mirmidonci Mađari (str. 87.), no da je nešto prije (str. 67.) za „Sauromate na zapadu“ također smatrao da su Mađari. (Štoviše, Mađari se na više mjesta u tekstu, bez sumnje, nazivaju Sauromatima.) A. Kaldellis smatra da bi bilo teško zamisliti da bi Atalijat upotrijebio dva izraza, no da to nije nemoguće.

uvjerljivim ni zaključiti da bi Mirmidonci za Atalijata bili Bugari.¹⁵⁹ Skiličin Nastavljač poznaje istu zgodu, no – osim što ne spominje Mirmidonce – ne kaže kamo su Uzi otišli ponovno prešavši Dunav te njegovo izvješće nije pretjerano korisno za ovu raspravu.¹⁶⁰ Treću je mogućnost tumačenja – iako vrlo nejasno – nagovijestio P. Stephenson komentirajući navedeni ulomak Atalijatove *Povijesti* i uočivši da su se Uzi „vratili na sjever te su ih kao tjelesnu stražu unajmili ili vladari Kijeva ili, kao *Grenzwächter*, mađarski vladar“.¹⁶¹ Može li navedena formulacija – koliko god nejasna – značiti da Stephenson pod Mirmidoncima vidi Kijevljane? Kako god bilo, zaključio bih da je intrigantan Atalijatov navod – s obzirom na činjenicu da ne postoji pouzdan ključ za njegovo odgonetavanje – ipak od malo koristi. Jedino što se sa sigurnošću može ustvrditi jest to da za Atalijata Mirmidonci očito dolaze sa sjeverne strane Dunava. Netipičnost navoda kao i Atalijatov nejasan kontekst njegove uporabe, osim što potvrđuje uporabu pojma, dakle, ne dopušta čvršće zaključke o njihovom identitetu.

Za razliku od grčkih i bugarskih autora ranoga srednjeg vijeka kasnoantički latinski autori pod Mirmidoncima uglavnom podrazumijevaju Ahilejeve ratnike iz Tesalije preuzimajući isključivo klasično shvaćanje imena.¹⁶² U tome kontekstu čini mi se bitnim uočiti da je uporaba pojma Mirmidonci, kako se čini, bila više ograničena na latinskome Zapadu nego na grčkome Istoku. U tome smislu, uz razmatrani navod iz zadarske legende, osobito je zanimljiv spomen Mirmidonaca zabilježen u djelu *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* ravenškoga nadbiskupa Andrije Agnela (oko 805. – 846.).¹⁶³

Agnelo je, opisujući život ravenškoga nadbiskupa Feliksa († 724.), zabilježio razgovor između toga (u Carigrad prisilno interniranoga) biskupa i novoizabranoga cara Filipika Bardana (711. – 713.). Tijekom razgovora s nesretnim biskupom car je, prema Agnelu, dirnut njegovim odgovorima „poslao najvjernije muževe među Mirmidoncima“ (*imperator misit fidelissimos viros ex Mirmidonibus*) da

¹⁵⁹ Ovdje još jednom zahvaljujem kolegi P. Komatini koji me upozorio na to da se teško može raditi o Bugarima, prvenstveno s obzirom na činjenicu da oni tada (1064. godine) nisu imali samostalnoga vladara. To bi opažanje išlo na ruku pretpostavci da bi se ipak moglo raditi o Mađarima kao narodu neovisnome od Carstva koji je živio sjeverozapadno od Uza i Pečenega.

¹⁶⁰ Usp. *Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση*, ed. E. T. Tsolakes, *Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου* 105 (1968.): 115.

¹⁶¹ Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 96. „(...) returned north, and were employed either as border guards by the ruler of Kiev, or as *Grenzwächter* by the ruler of Hungary.“

¹⁶² „Vrlo klasično“ shvaćanje nalazi se, na primjer, kod Izidora Seviljskoga za kojega su: *Myrmidones fuerunt Achilli socii: dolopes Pyrrhi. Dicti autem sunt Myrmidones propter astutiam, quasi murmēkes, id est formicae. Eratosthenes autem dicit dictos Myrmidonas a Myrmidone duce, Iouis et Eurymedusae filio* (Isidorus, *Etymologiae* IX, 2,75).

¹⁶³ *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, MGH, *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, ur. O. Holder-Hegger (Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878.). (dalje: Agnellus, *Liber pontificalis*). Zahvaljujem Ivanu Basiću koji me upozorio na spomen Mirmidonaca u tom izvoru.

potraže i donesu dragocjenosti kojima je naumio obdariti napaćenoga ravenkog prvosvećenika.¹⁶⁴ Što je točno Agnelo želio reći nazvavši ljude iz careve pratnje Mirmidoncima, nije jasno. Uzevši u obzir njegovo gotovo napadno klasiciziranje suvremenih pojmova (Za ilustraciju, Filipikovo preuzimanje vlasti popratio je napomenom da su si „Pelazgi izabrali novoga cara“.),¹⁶⁵ teško je odrediti je li imao na umu kakvo preciznije određenje od značenja „Grci“.¹⁶⁶ No, na tragu ovdje iznesenih opažanja, možda nije bez značenja ni činjenica da je Filipikov prethodnik na vlast došao uz pomoć „vojske Bugara i Slavena“ te da su, općenito uzevši, u to vrijeme različite ratničke skupine „sjevernih barbara“ igrale važnu ulogu u čestim prevratima u Carigradu. Konačno, bez obzira na točno značenje koje imenu Mirmidonci pridaje Agnelo, nije naodmet podsjetiti da je i on – premda Ravenjanin i „Latin“ po literarnome izričaju – velik dio svoga života proveo u Carigradu kao upravitelj dvaju samostana. Na tome tragu, iako daleko od toga da išta dokazuje, njegova je „kulturna i duhovna razapetost“ između Carigrada i Ravene upravo poticajna za domišljanje o mogućemu „kulturnom i intelektualnom profilu“ autora zadarskoga *TBG*. Kako god bilo, spomen Mirmidonaca iz pera ravenškoga prvosvećenika druga je posvjedočena uporaba toga pojma u latinskome dijelu nekadašnje „bizantske ekumene“ sredinom 9. stoljeća.

5.2. „Kronološke i sadržajne“ podudarnosti

Dosadašnja datacija zadarske legende (kasno 9. / rano 10. stoljeće) podudara se s vremenom iz kojega, kao što je pokazano, postoji više sačuvanih podataka o Moravi. Pritom ne mislim na – u biti cirkularan – argument temeljen na vremenu propasti Velike Moravske nego ponajprije na uočenu vezu između vremena postojanja „zapadnobugarske Morave“, pretpostavljenog vremena sastavljanja *TBG* i obnove samostana sv. Krševana.¹⁶⁷ Datacija „jezgre“ legende u rano 10. stoljeće dopušta, uza sav oprez, uočiti i jednu možda relevantnu podudarnost. Naime, *TBG* u svome sačuvanom obliku spominje i dolazak Mirmidonaca u Zadar. Zastupnici tumačenja prema kojemu je moravska *civitas* hrvatski Nin opravdano su upozorili na „odnos moći“ koji se postavljanjem relikvija sv. Krševana ponad svih ostalih relikvija (*et ipsa capsa sedeat superposita nostris reliquis*) uspostavlja između Zadra i „one pokrajine“.¹⁶⁸ No, kao što je ispravno upozorio R. Katičić, za takvo pretpostavljeno „stavljanje pod zaštitu sv. Krševana i podvrgavanje

¹⁶⁴ Agnellus, *Liber pontificalis*, 372.

¹⁶⁵ Agnellus, *Liber pontificalis*, 371. (...) *levaverunt super se Pelasgi novum imperatorem*.

¹⁶⁶ To značenje pojmu *Mirmidones* pridaje navedeni izdavač *Liber pontificalis*. Novije kritičko izdanje Deborah Delyannis (*Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, edited Latin text with introduction, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* 199 (Turnhout: Brepols, 2006.)) nije mi dostupno.

¹⁶⁷ Nagy, „Sveti Krševan“; Ančić, „*Translatio*“, *passim*.

¹⁶⁸ Kako hagiograf simboličnim biblijskim rječnikom bilježi: *ut augeat civitatem suam in illis sicut pallium Helye auxit virtutem Helyseo*. Detaljnije o tome argumentu u: Katičić, „Zadrani“, 195–198.

(kako on misli ninske Crkve) vrhovnome autoritetu Zadra“, zaista nema potvrde u izvorima.¹⁶⁹ Očito je, doduše, da legenda na više načina sugerira kako zaštita sv. Krševana (*custos vestre civitatis simul atque provinciae*) znači i uspostavu nekoga oblika zadarskoga autoriteta nad gradom Moravom. Uočavanje toga detalja svakako je ozbiljan argument u prilog tumačenju prema kojemu bi *Morava* bila politička tvorba u blizini Zadra. No, osim što „sugestivan ton“ legende ipak ne možemo uzeti kao dokaz, opis dolaska Mirmidonaca s relikvijama pred Zadar – s obzirom na narav hagiografskoga pripovijedanja – ne bih uzeo kao čvrst dokaz da „pokrajina Marab i njezini Mirmidonci nisu bili baš daleko od Zadra.“¹⁷⁰

Na tragu propitivanja opisa odnosa Morave i Zadra - kao što je spomenuto, a valja to još jasnije naglasiti - prema legendi *Marab* jest pokrajina (*provincia*) u kojoj se nalazi neimenovani grad (*civitas*) koji je sjedište biskupa (*episcopus*), a spominje se i crkvena pokrajina (*diocesis*). Ostavljajući po strani pitanje radi li se o podacima koji dokazuju da se radi o Ninu ili pak opisuju crkvenu situaciju u dalekoj Moravi, čini mi se relevantnim upozoriti na terminološko izjednačavanje „ranga“ dviju pokrajina – „zadarske“ i „moravske“. U svjetlu nedavnih istraživanja pojam „zadarske pokrajine“ protumačen je kao odraz nastojanja mjesnih zadarskih elita između 9. i 11. stoljeća u uspostavljanju kontrole nad dijelom bizantske Dalmacije s uspostavljanjem gotovo neovisne političke tvorbe kao ishodom.¹⁷¹ No, bez obzira na prosudbe opsega i tumačenja dosega neovisnosti ranosrednjovjekovne zadarske pokrajine,¹⁷² zanimljivo je uočiti da su u kasnome 10. stoljeću i Dalmacija sa sjedištem u Zadru (*iaderensis provincia?*) i Morava (*provincia Marab*),¹⁷³ barem formalno, bizantske administrativne jedinice.

Nadalje, na tragu opažanja o pojmovlju koje je zadarski hagiograf upotrijebio da bi opisao različita područja spomenuta u *TBG-u*, čini mi se vrijednim promotriti njegovu topografiju. Sastavljač *TBG-a*, odnosno prepisivač rukopisa u kojemu je legenda sačuvana, bilježi imena nekoliko gradova i pokrajina. Ime Akvileje zabilježeno je kao *ciuitatis Aquilegie* (7v/d), a isto se ime javlja i u ostatku rukopisa

¹⁶⁹ Isti, 198.

¹⁷⁰ Isti, 196.

¹⁷¹ Usporedi: Mladen Ančić, „Zadarska biskupija u okviru splitske metropolije do 1154.“ u: *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve*, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Zadru, 16. – 19. studenoga 2004., sv. 1., ur. Livio Marijan, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2009., 105-130 (dalje: Ančić, „Zadarska biskupija“). Pojam *provincia Iadertina* - kako Ančić dobro uočava - ne javlja se, doduše, u „suvremenim službenim dokumentima“ (Ančić, „Zadarska biskupija“, 119., bilj. 39.; usp. Ančić, „*Translatio*“, 133.), no u tome se obliku ne javlja ni u *TBG-u*. Naime, izraz *Iadertina provincia* proizvod je pogrešne transkripcije Ćirila Ivekovića (Iveković, *Crkva i samostan*, 50.) izraza *iaderensi provincia* (*Cod. Filippi*, 2v/d). Činjenica da se u rukopisu „zadarska pokrajina“ naziva *iaderensis provincia* ne mijenja, dakako, ništa u značenju, a shodno tome ni u tumačenjima utemeljenima na pretpostavci o postojanju takvoga „koncepta“.

¹⁷² Usp. Ančić, „Zadarska biskupija“, 114-124.

¹⁷³ Ostali izrazi u *TBG* koji svjedoče o „institucionalnom rangu“ Morave: *senior perlocute prouincie, ad istam prouinciam, omnibus monachis istius provinciae, civitatis simul atque provinciae*.

(dakle izvan teksta *TBG-a*) u oblicima: *aquilegensis ciuitate*, i *Aquilegiam* (14v/d) odnosno (*apud urbem*) *Aquilegensium* (16r/a). Ime grada Raba javlja se u oblicima *ad civitatem que dicitur Arbem*, *ad litus Arbensem* (8r/b). Zadarsko se pak ime javlja u oblicima: *iaderensi provincia* (2v/d); *in iaderensem civitatem* (8r/b); *Jadera uetula* (1r/b); *ad civitatem Jaderam* (6r/a); *Jaderanorum ciuium* (1r/a); *ad urbanos Jateranos* (1r/b) i, konačno, uzmemo li u obzir i osobno ime Zadrani (ili Jadran?) kao *Iaderanus* (3r/a). Pridodamo li ovome i spomen Rima, Sirmija i Soluna (koji se, doduše, spominju u drugoj legendi sačuvanoj u *Cod. Filippi*), očito je da je topografija *TBG* prilično „realistična“. Opravdano je, stoga, postaviti pitanje – zašto bi jedino govoreći o Moravi autor pribjegao simboličnome ili alegorijskome govoru? Izraze koje *TBG* donosi za Moravu - *in provinciam que dicitur Marab* (3v/d); *Marab provinciam* (4v/c) - po mojemu sudu valja čitati upravo u svjetlu realistične naravi ostaloga geografskog pojmovlja. Povezujući time Moravu o kojoj govori zadarska legenda s njezinim stanovnicima „Mirmidoncima“, nalazim razumnim smatrati i da su stanovnici te „pokrajine“ očito – Moravljani, bilo da su identificirani prema rijeci Moravi (analogno Guduskanima, Timočanima ili Neretvanima)¹⁷⁴, bilo da se radi o identitetu oblikovanome tijekom nekoliko desetljeća postojanja Velike Moravske. Čini se, također, vrlo mogućim, ako ne i očitim, da su - koje god tumačenje pojma Mirmidonci odabrali - ti Moravljani u jezičnome smislu bili Slaveni. Vraćajući se time pismu s početka ovoga izlaganja, priznajem da zaista zvuči manje vjerojatno da bi upravo ti „podunavski Moravljani“, u suradnji s Hrvatima, sudjelovali u Adalberonovoj pobuni. Međutim, dodao bih da su odrješite izjave nekih od povjesničara starije generacije da vezu s Bugarima valja svakako odbaciti možda pretjerane. Na tome tragu, uz prihvaćanje mnogih njegovih argumenata, Antoljakov zaključak da bi „apsurdno bilo tvrditi da je onaj anonimni svećenik pod „Mirmidones“ mislio na ‘Bugare’ ili pak ‘Mađare’“¹⁷⁵ ne bi trebao obeshrabriti daljnja istraživanja u tome smjeru. Naime, koliko god njegovo povezivanje Hrvata s Česima u okvirima tadašnje geopolitičke situacije na istočnim granicama Njemačkoga Carstva zvučalo uvjerljivo, njegovo poistovjećivanje tih Mirmidonaca s navodima iz zadarske legende nije neosporivo. Antoljak je u formalnome smislu ipak bio u pravu upravo kada je zaključio da se u slučaju „Mirmidonova naroda“ može raditi jedino o „Moravcima“.

Izneseni podaci o postojanju grada i „zemljice“ Morave između 9. i 11. stoljeća svakako idu u prilog tumačenjima prema kojima bi Mirmidonci u slučaju zadarske legende barem načelno mogli biti „Moravljani“, to jest stanovnici prostora koji će ući u opseg Bugarskoga, a potom i Bizantskoga Carstva izgubivši pritom pri-

¹⁷⁴ Uz otvoreno pitanje jesu li se ikada sami tako nazivali ili se radi isključivo o vanjskoj identifikaciji.

¹⁷⁵ Antoljak, „Još nešto“, 151.

liku za „povijesnom afirmacijom“. No, ti podaci, prema iznesenome tumačenju, daju naslutiti da bi i razmatrana zadarska legenda – osobito u svjetlu datiranja njezinoga starijeg jezičnog sloja u kasno 9. ili rano 10. stoljeće – mogla svjedočiti o dodirima Zadra sa zapadnim predjelima ranosrednjovjekovne bugarske države. Na tome tragu smatram vrlo vjerojatnom pretpostavku da je sastavljač zadarske legende na raspolaganju imao podatke koji su se odnosili upravo na taj prostor.

No, usprkos svemu iznesenome, teško pitanje podrijetla *TBG* s početka ove rasprave i dalje ostaje neodgovoreno. S obzirom na činjenicu da još uvijek nemamo pouzdanu potvrdu ranosrednjovjekovnoga podrijetla jezgre te legende, i dalje je moguće pitati se – nije li nepoznati zadarski hagiograf, u nama nepoznatome vremenu, ipak svojega moravskog *bon sauvage* nazvao Mirimidonom tek da bi opisao „ljutitoga ratnika“ ili „plemenitoga divljaka“? Konačno, nije li i sam spomen Morave tek nejasna referencija iz davne prošlosti – bez konkretnoga značenja? Iako bez potpuno uvjerljivoga i presudnoga argumenta protiv takva shvaćanja naravi razmatranih pojmova, s obzirom na ovdje izložene podudarnosti, nalazim potpuno legitimnim prikloniti se tumačenju prema kojemu je nepoznati sastavljač zadarske legende ipak živio u vrijeme kada su dalmatinski gradovi bili dio bizantske kulturne ekumene. Smještajući pretpostavljeno vrijeme nastanka *TBG* između 9. i 11. stoljeća, vrlo je vjerojatno da je zadarski hagiograf imao podatke o krajevima i narodima o kojima danas znamo vrlo malo.

Konačno, nema sumnje da legenda o našašću i prijenosu moći sv. Krševana, usprkos vrijednim prinosima tijekom posljednja dva desetljeća, još uvijek iščekuje temeljitiju raščlambu i ostavlja mnogo prostora za propitivanje dosad iznesenih tumačenja. Prihvativši, pri trenutnome stanju istraživanja, „realističku poziciju“ u tumačenju odabranoga ulomka legende, smatram da njegov sadržaj i dosad poznate okolnosti dopuštaju tumačenje identiteta starca Mirmidona i njegovih zemljaka na drugačiji način no što je bio slučaj kod većine domaćih istraživača te legende. Nažalost, nemoguće je točnije odrediti vrijeme i okolnosti pod kojima su podaci o Moravi dospjeli u Zadar. No, spomen „pokrajine Morave“ i „starješine Mirmidona“ u zadarskoj legendi dopuštaju da se protumače kao izbljedjeli odraz dodira jadranske obale s područjem još jednoga „potonulog svijeta“ o kojemu su vijesti ipak dopirale do sjedišta, kako bilježi legenda, „zadarske pokrajine“.

Zemljovid: Hrvatska i Morava¹⁷⁶

1. Jezgra tzv. Velike Moravske
2. Prostor „nekadašnje Moravske“ prema Porfirogenetu ukoliko se izraz *πέραθεν τοῦ Δανούβειος ποταμοῦ* (DAI 42.18-19) shvati kao „zapadno od Dunava“.
3. Prostor „nekadašnje Moravske“ prema Porfirogenetu ukoliko se izraz *πέραθεν τοῦ Δανούβειος ποταμοῦ* (DAI 42.18-19) shvati kao „sjeverno od Dunava“.
4. Prostor „između Dunava i rijeke Save“ (*μέσον τοῦ Δανούβειος καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ*) (DAI 42.19) gdje žive Mađari.
5. Granice bugarske ekspanzije pod Simeonom Velikim (893.-927.)

¹⁷⁶ Svrha zemljovida nije odrediti točne granice među navedenim političkim tvorbama (kao da bi to bilo moguće) već upozoriti na aproksimativne udaljenosti i odnose među njima. Naznačene granice i oblike teritorija valja stoga razumjeti tek kao ilustraciju situacije u kasnom 9. i ranom 10. stoljeću.

Where do the Myrmidons live?: Contribution to the discussion on the meaning of the terms *Mirmidones* and *Marab* in the Jadertine legend *Translatio beati Grisogoni*

Trpimir Vedriš

Department of History/Institute for Croatian history

Faculty of Humanities and Social Sciences

University of Zagreb

Ivana Lučića 3

10 000 Zagreb

Croatia

E-mail: tvedris@ffzg.hr

Summary

Paper proposes an interpretation of the terms *Mirmidones* and *Marab* mentioned in *Translatio beati Grisogoni*, a medieval hagiographic legend from Zadar. In that text *Mirmidones* and *Marab* are referred to by the unknown hagiographer as personal name of the senior of an unidentified province and the province itself respectively. Departing from the discussion about the identity of *Cruvvati et Mirmidones* who took side with Carinthian duke Adalbero in the rebellion against the emperor in early 11th c., the author lists Croatian historians involved in the debate. Underlying the importance of the work of Stjepan Antoljak who connected *Mirmidones* in abovementioned letter with the reference to *senior Mirmidones* in Jadertine legend, the author analyses the two terms as early medieval *realia* preserving the memory of certain early medieval Moravia. Taking into consideration the evidence for the existence of a political/administrative unit named Morava or Moravia at the confluence of river Morava in Danube in the period between 9th and 11th centuries the author questions the view held by many Croatian scholars that mention of *Marab* refers to early Medieval Croatian principality. Assuming that some kind of memory of early medieval Moravia (whether so called Great Moravia or „lesser Moravia” in modern-day Serbia) must have spread in the broader region during the 10th and 11th century, the author analyses contemporary Byzantine, Western and local sources in order to detect possible meaning of the terms *Marab* and *Mirmidones* in diverse contexts. Finally, concluding that *Marab*, most likely, stands for early medieval *sklavinia* and homonymous town, short-lasting Byzantine *thema* as well as early medieval bishopric, the riddle of the Jadertine legend is interpreted in the light of historical contacts between Dalmatia and western Bulgarian regions in the same period.

Keywords: Myrmidons, Morava, early middle ages, Zadar, hagiography, St Chrysogonus, central Danube region, ecclesiastical organisation, Bulgarians